

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

ČASOPIS SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

IV

VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
BRATISLAVA 1956

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

PRÍSPEVOK K ŠTÚDIU ORACÍCH NÁSTROJOV NA SLOVENSKU

JÁN PODOLÁK

Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave

Roku 1954 kolektív národopisných pracovníkov Slovenskej akadémie vied dokončil komplexný výskum kultúry a spôsobu života slovenských baníkov v spišskej obci Žakarovce v Gelnickom okrese. Výsledky výskumu sú cenným prínosom pre poznanie dejín slovenskej robotníckej triedy. Veľmi hodnotné údaje sa získali aj na poli výskumu poľnohospodárstva a pastierstva. Tieto ľudové zamestnania si tu zachovali svoje pozoruhodné tradičné formy, poskytujúce vďačný objekt pre národopisné štúdium. Cieľom tohto príspevku je opísať zistené oracie nástroje v Žakarovciach, porovnať ich s doteraz známymi obrábacími nástrojmi z niektorých susedných spišských, šarišských a gemerských baníckych oblastí a prispieť tak k riešeniu problematiky dejín pluhu a poľnohospodárskych obrábacích techník v horských pásmach stredného Slovenska.

Žakarovce sú jednou z najtypickejších horských slovenských dedín Spiša, kde baníctvo tvorí dnes hlavné zamestnanie obyvateľstva. Popri baníctve zaoberá sa žakarovský ľud už od svojho príchodu do žakarovskej doliny obrábaním pôdy a chovom dobytky. Tieto dve hlavné zamestnania sa tu v minulosti vzájomne dopĺňali. Keďže neúrodná pôda žakarovského chotára nestačila poskytnúť dostatok obživy pre miestne obyvateľstvo, Žakarovčania boli nútení hľadať obživu v baníctve, ktoré malo v tejto oblasti staré korene a v určitých obdobiach zabezpečovalo značné zárobkové možnosti pre robotníkov i povozníkov. Pracovné možnosti v baníckom odvetví boli však — najmä v období hospodárskych kríz za kapitalizmu — veľmi nestále, preto žakarovský ľud sa nezriekal obrábania pôdy, ktoré mu poskytovalo v miestnych podmienkach skromný, no v pomere k baníctvu stálejší zdroj obživy.

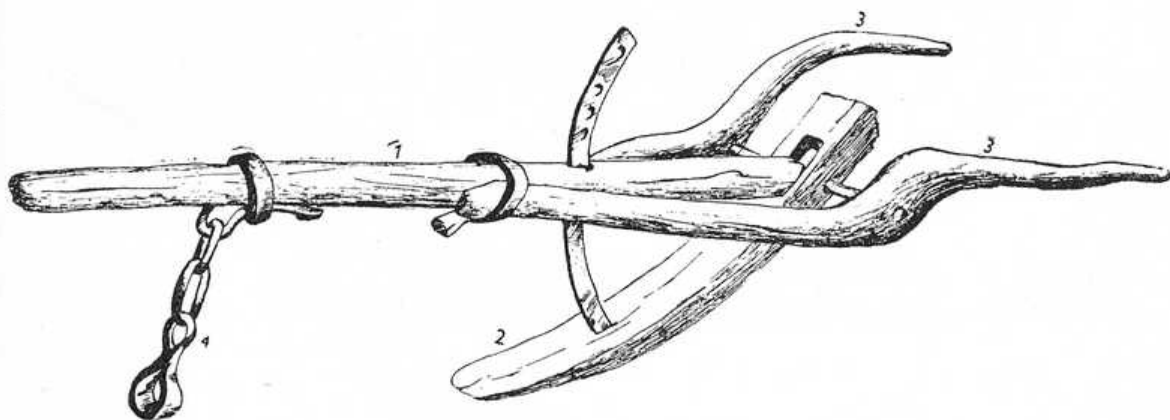
Žakarovské poľnohospodárstvo a baníctvo boli však v minulosti od seba závislé aj po inej stránke. Až do osemdesiatych rokov minulého storočia odvá-

žala sa vyťažená ruda zo žakarovských baní jedine na vozoch ťahaných dobytkom. Podmienkou chovu ťažného dobytká bol dostatok krmiva. Žakarovskí povozníci si zabezpečovali krmivo z vlastných zdrojov pestovaním ovsa, jačmeňa a dorábaním sena. Banské povozníctvo bolo teda podmienené obrábaním pôdy. Na druhej strane však obrábanie pôdy v žakarovských podmienkach záviselo od furmanstva. Neúrodné polia nebolo možné obrobiť bez dostatku ťažného dobytká. Podľa podania žijúcich svedkov i podľa mnohých historických prameňov zo starších období orba pluhom sa konala vo svahovitom kamenistom teréne dvoma až tromi párami ťažného dobytká. Rovnaký počet dobytká sa vyžadoval aj pri vyvážaní hnoja z dediny na odľahlé, vysoko položené pozemky. Hospodárska situovanosť žakarovského roľníka sa posudzovala ani nie tak podľa celkovej výmery pôdy ako skôr podľa počtu ťažných zvierat (koní a volov). Pravda, výťažok pôdy bol taký nízky, že ani zďaleka nestačil zaokrývať spotrebu, preto majitelia záprahov boli nútení venovať sa po skončení poľných prác odvážaniu rudy. Bez tejto zárobkovej možnosti boli chov dobytká a obrábanie pôdy hospodársky neúnosné. V takomto zmysle podmienkou technického rozvoja žakarovského poľnohospodárstva bolo baníctvo.

Závislosť žakarovského poľnohospodárstva od povozníckych možností v baníctve ukázala sa najmä v osemdesiatych rokoch XIX. stor., keď vybudovanie lanovej dráhy na prepravu vyťaženej rudy zo Žakaroviec do Kluknavy (roku 1883) zapríčinilo stratu pracovných možností žakarovských povozníkov a náhly hromadný odpredaj ťažného dobytká. Nevyhnutným dôsledkom tejto náhlejšej zmeny bolo úplné ochabnutie miestnej poľnohospodárskej výroby, ktorá tu odvtedy živorila cez celé obdobie kapitalizmu a nepozdvihla zaostalú technickú úroveň podnes.

Po odpredaji ťažného dobytká po roku 1883 stali sa zo žakarovských povozníkov baníci, pre ktorých začalo byť obrábanie pôdy druhoradým zamestnaním. Poľnohospodárske práce s výnimkou orby a kosby vykonávali odvtedy výlučne ženy, deti a starci. Cez žatevnú sezónu si hospodáriaci baníci vyberali dovolenku a na oranie a sejbu si najímali furmanov z neďalekých šarišských obcí. Od uvedenej doby sa datuje napr. vynášanie hnoja a znášanie všetkej úrody na chrbte v košoch, vreciach a plachtách, čo sa tu udržalo v plnom rozsahu až doteraz ako typická ženská práca.

Úpadok žakarovského poľnohospodárstva v období kapitalizmu sa najmarkantnejšie prejavil v obrábacích technikách a používaných hospodárskych nástrojoch, ktoré po dnešnú dobu zaznamenali len veľmi nepatrný pokrok od vývojového stupňa, na ktorom ich našiel rok 1883. V dôsledku uvedených skutočností zachovali sa nám v Žakarovciach až podnes niektoré staré obrábacie techniky a poľnohospodárske nástroje, ktoré si zasluhujú pozornosť etnografa, pretože nám poskytujú dnes už veľmi vzácnu možnosť terénneho štúdia dávno zaniknutých foriem hospodárenia v tomto kraji. Vzhľadom na

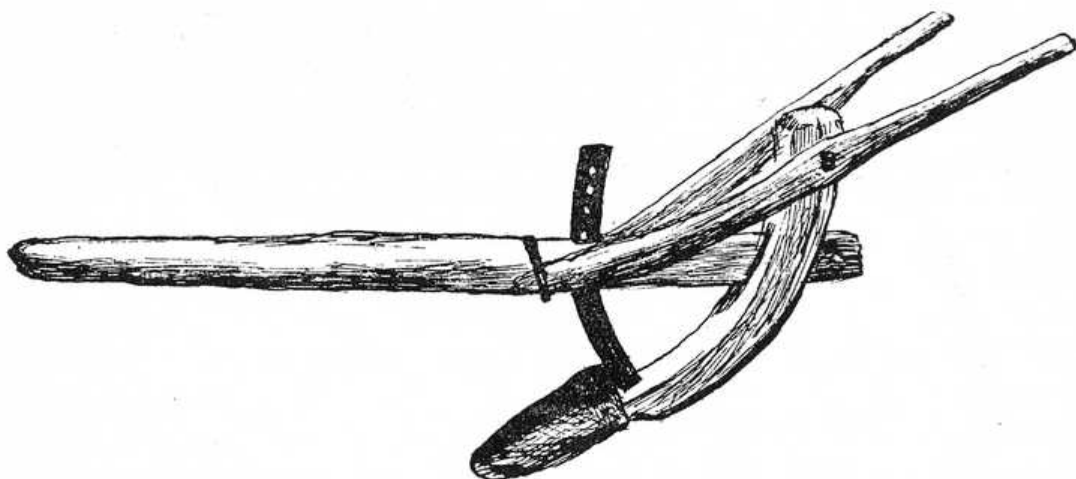
Obr. 1. Žakarovský „huok“: 1 — hriadzel, 2 — huok, 3 — ručki, 4 — húžev.*

dokumentárnu hodnotu získaného materiálu venujme teraz pozornosť podrobnému opisu v teréne objavených oracích nástrojov.

Vývojove najstarším zisteným oracím nástrojom v Žakarovciach je drevené radlo, zvané ľudovo *huok* — hák (obr. 1). Tento nástroj sa skladá z rovného dreveného hriadela, na silnejšom konci ktorého je pripevnený dopredu ohnutý vlastný drevený hák. Hrot háka bol podľa udania starších okovaný železným špicom, podobajúcim sa motyke trojuholníkového tvaru, zvanej „graca“. Kým horný koniec zahnutého háka je *zapasovaný* v hriadeli, do zeme zapustená časť je pripevnená k hriadelu dopredu naklonenou železnou *spojkou*, ktorou sa regulovala hĺbka orby. Na zadnom konci hriadela nad hákom sú pripevnené dve drevené držadlá, zvané *ručki*. Pokiaľ siaha pamäť starších, tento typ radla sa používal v Žakarovciach len v kombinácii s pluhovými kolieskami. Opísaný typ radla používali v Žakarovciach ako hospodársky nástroj do sedemdesiatych rokov XIX. stor. V ďalších desaťročiach bolo jeho používanie stále zriedkavejšie. V ojedinelých prípadoch sa tento nástroj udržal v inventári žakarovského roľníka až do prvej svetovej vojny.

Práca radlom bola pre človeka i pre ťažný dobytok veľmi ťažká a dosiahnutý výsledok nebol ani zďaleka úmerný vynaloženej námahe. Ako vyplýva z opísanej konštrukcie tohto nástroja, práca radlom sa pri oraní obmedzovala na rozrývanie zeme bez toho, že by sa pôda súčasne aj prehadzovala či už na obidve alebo aspoň na jednu stranu. Hĺbka orby sa regulovala spúšťaním alebo zdvíhaním háka pomocou železnej spojky upevnenej dreveným klinom. Radlo bolo napriek svojim nedostatkom vo svojej dobe veľmi užitočným hospodárskym nástrojom. Žakarovčania ho často uprednostňovali ešte aj pred konštrukčne dokonalejším pluhom, pretože veľmi dobre vyhovovalo oraniam lesnej pôdy, no najmä oraniam strmých svahov. Tento dôvod najmä pri nedostatku ťažného dobytku treba považovať za veľmi závažný. Nie nadarmo ho uvádzajú aj autori prác z iných slovanských oblastí. Napr. ruský bádateľ D. Zelenin ho považuje v súvislosti s používaním ruskej sochy dokonca za roz-

* Všetky uverejnené kresby (okrem č. 3 a 9) zhotovil E. Spitz.

Obr. 2. „Hak“ na oranie z Tichého Potoka

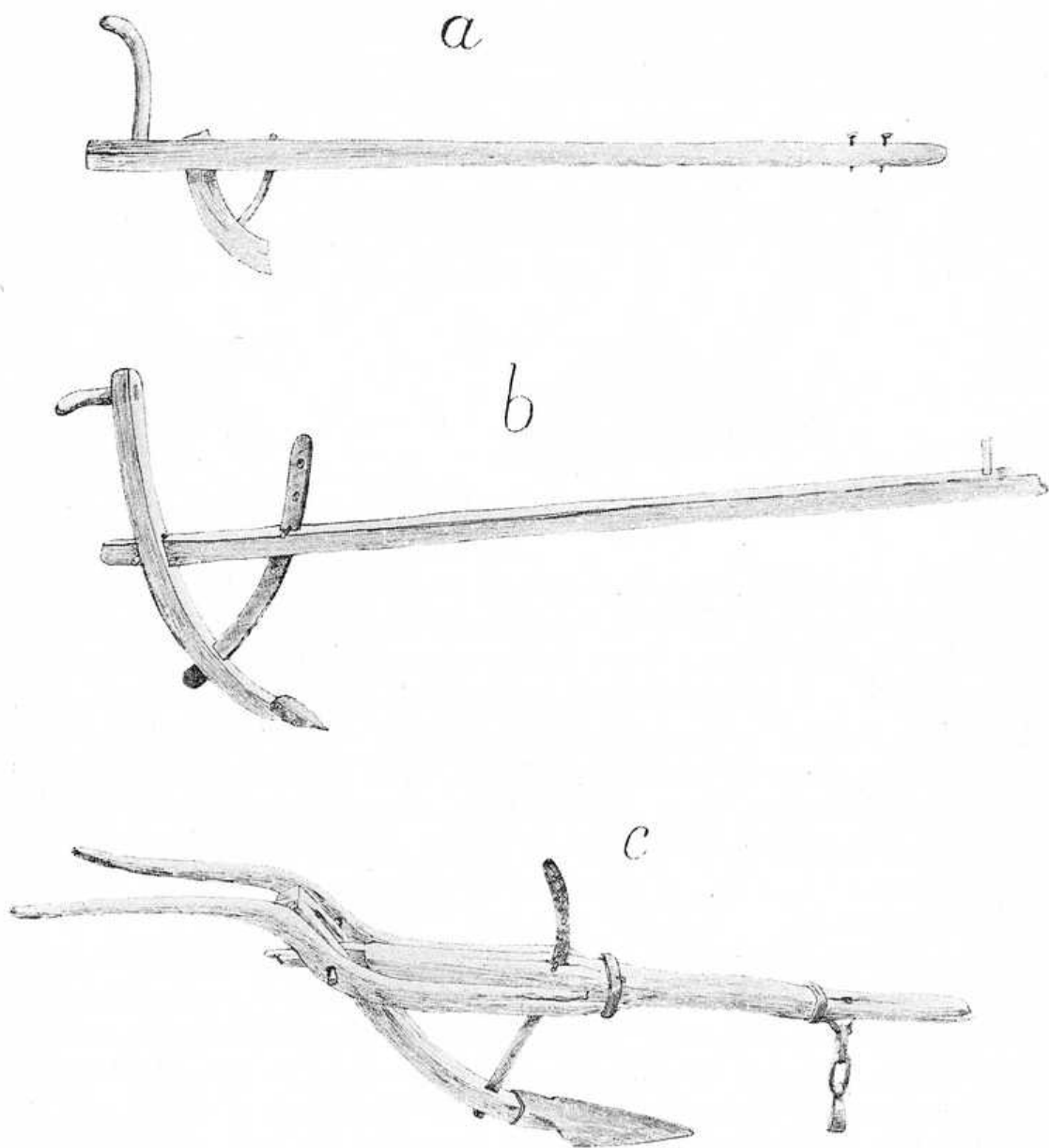
hodujúci dôvod.¹ Podobne aj L. Niederle si týmto vysvetľuje tak dlhé používanie radla v Čechách na preorávanie zoraného poľa a na riadkovanie a vyorávanie zemiakov.² Takéto vysvetlenie dlhého používania radla treba dnes považovať za nedostatočné. Uvádzané dôvody sú závažné, no nie rozhodujúce. Pomerne neskoré používanie radla v našich krajoch súvisí so zvyškami trojpoľného hospodárenia, pri ktorom jedna tretina chotárnej obrábanej pôdy ležala úhorom. Na obrobenie úhorovaných pozemkov najlepšie vyhovovalo práve radlo, ktorým sa zem iba porozrývala, a len pri ďalšej orbe sa použil pluh. Z toho istého dôvodu sa uprednostňovalo používanie radla aj pri oraní trávou zarastených prielohov, kde oranie pomocou pluhu bolo spojené s väčšími ťažkosťami. Používanie radla na riadkovanie alebo vyorávanie zemiakov je najnovšieho pôvodu. Napr. v okolí Levoče sa zemiaky vyorávajú väčšinou pomocou radla až podnes.

Konstručne sa žakarovské radlo zhoduje s radlami z okolitých preskúmaných horských oblastí Spiša, Šariša a Gemera. Potvrďuje to napr. nález z Tichého Potoka (okres Sabinov), nachádzajúci sa teraz v Krajskom múzeu v Prešove (obr. 2).³ V obci Nižné Repáše sa takýto nástroj používa podnes na jesennú plytkú orbu a na oborávanie zemiakov (obr. 3). Podobné radlá sa používali asi pred 60 rokmi aj v Bijacovciach (okres Levoča, obr. 4ab, ale len na orbu prielohových pozemkov), v Brdárke a v Čiernej Lehote (obidve v okrese Rožňava). Radlá spomenutých obcí sa podobali nielen tvarom, ale aj názvami jednotlivých súčiastok, v ktorých boli len miestne nárečové odchýlky. Uvedené skutočnosti oprávňujú hovoriť o typologickej jednote radla v spomenutých preskúmaných oblastiach. Žakarovské radlo reprezentujúce skupinu doteraz

¹ D. Zelenin, *Russkaja socha*, Vjatka 1908, 117–121.

² L. Niederle, *Život starých Slovanů I*, diel III, 56.

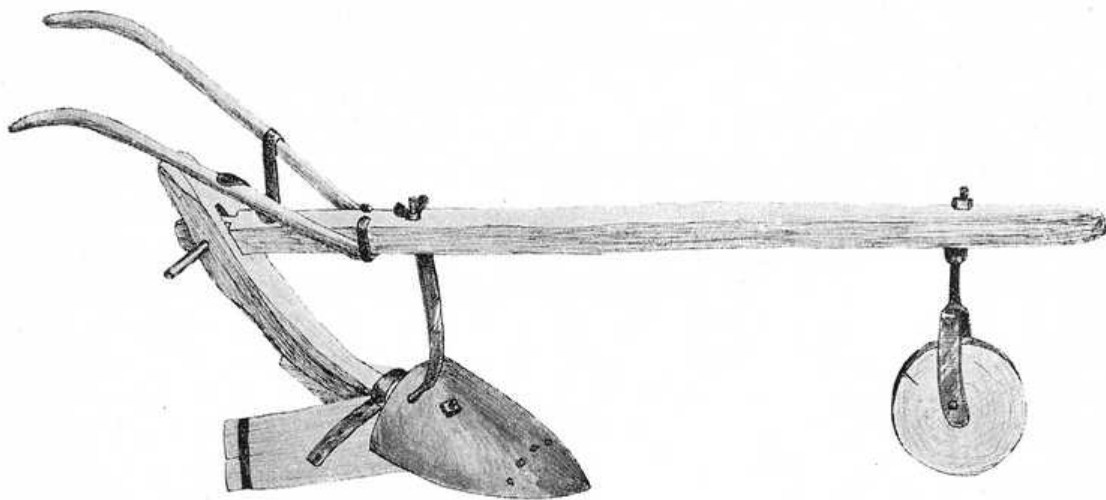
³ J. Koma, *Etnografické zbierky v Krajskom múzeu v Prešove*. Slovenský národopis III, Bratislava 1955, 338.

Obr. 5. a) Maloruské radlo (podľa Zelenina); b) poľské radlo (podľa Obrebského);
c) radlo východoslovenské

pluhu na oborávanie zemiakov nie je zistené a podľa všetkých okolností nemožno s ním ani počítať. Veď pestovanie zemiakov na Slovensku je známe až v druhej polovici XVIII. stor. a k všeobecnému rozšíreniu zemiakov medzi ľuďmi na Spiši, v Gemeri a v hornom Šariši došlo až v prvej polovici XIX. stor., keď ich pestovanie propagovala vláda v dôsledku katastrofálnej neúrody a hladu najmä v rokoch 1815–1820.⁸ V prvých desaťročiach sa zemiaky sadili,

⁸ Svedčia o tom mnohé príkazy Spišskej župy, napr. nariadenie Spiš. stolice zo dňa 28. III. 1788. (Kurentálny protokol z archívu obce Hranovnica. Bez sign.)

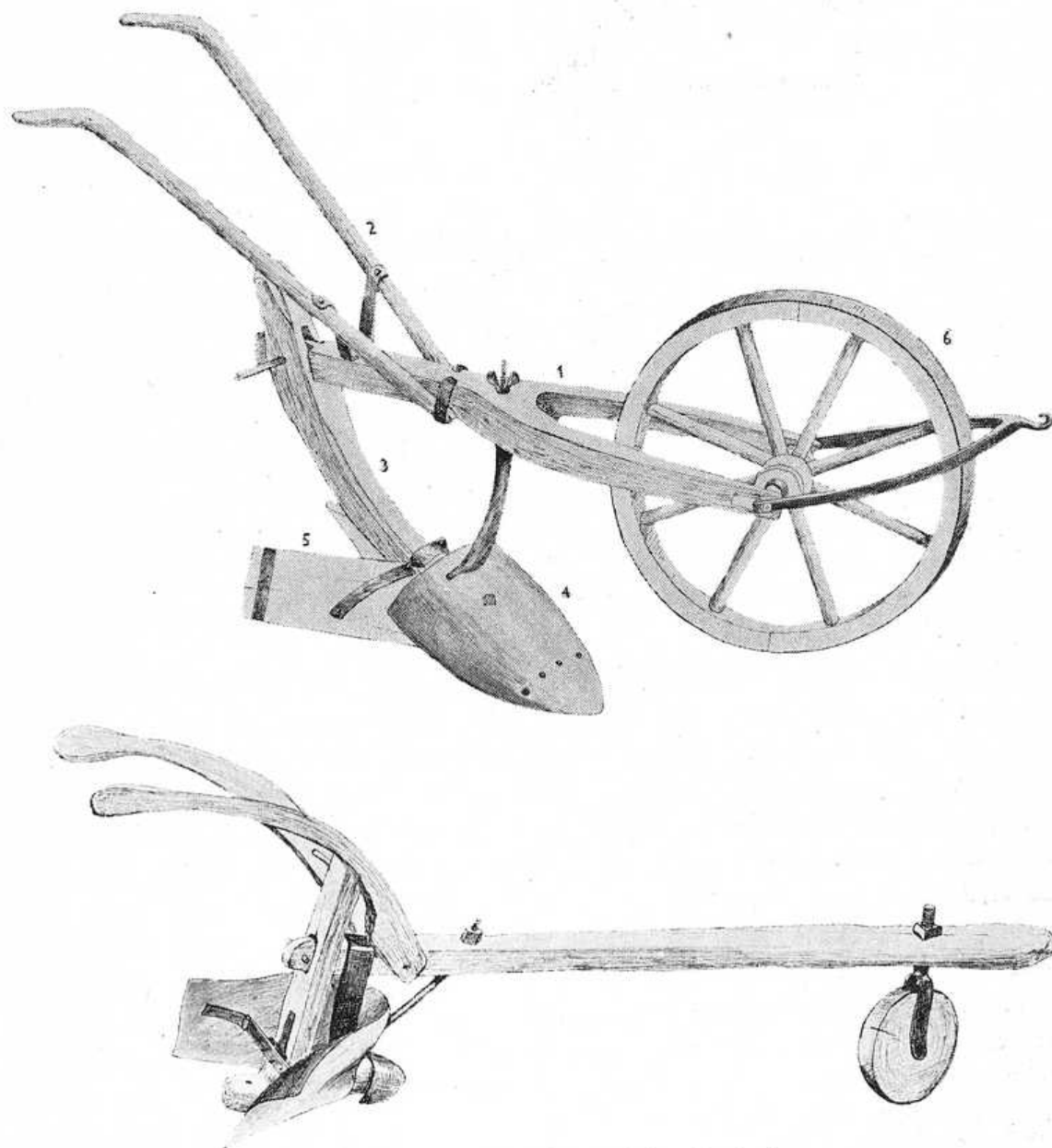
Obr. 6. Starši typ oborávača zo Žakaroviec

okopávali i riadkovali pomocou motyky a len postupne sa začali na sadenie a oborávanie používať oracie nástroje. Na oborávanie zemiakov sa používalo v týchto oblastiach koncom minulého storočia väčšinou radlo, ktoré nebolo treba špeciálne zdokonaľovať. Keď však namiesto radla nastúpil ako orací nástroj pluh, ľud používal na oborávanie zemiakov a na oranie úhorov v systéme trojpolného hospodárenia aj naďalej staré háky, pretože pluh s jednostrannou odvalovou doskou im pre tieto práce dostatočne nevyhovoval. Takto sa nám podnes zachovali rôzne typy oborávačov, ktoré si buď ponechali starú formu, alebo si ich ľud začal konštruktívne prispôbovať potrebám technicky dokonalejšej práce.

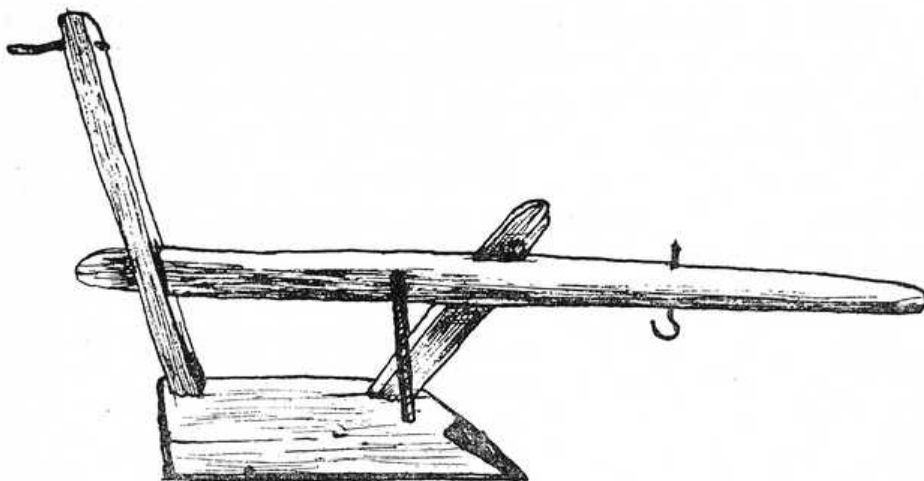
Zdokonalenie oborávača sa javí oproti pôvodnému radlu len v niekoľkých menších zmenách s miestnymi odchýlkami, kým hlavná kostra starého háka zostáva viac-menej nezmenená (obr. 6). Základ oborávača tvorí rovný drevený hriadel, nasadený do zohnutého dreveného háka so symetrickým lemešom a dvoma bočnými drevenými doskami. V prednej časti hriadela je pripevnené drevené koliesko. Vzadu sú dve drevené držadlá. Regulovanie hĺbky pri oborávaní umožňuje železná spojka, pripevňujúca dolný koniec háka s hriadelom. V tomto prípade sa javí rozdiel medzi radlom a oborávačom v bočných odvalových doskách a v kolieskach.

Odlišný vývojový typ nám predstavuje žakarovský *oborovač*, ktorého hriadel je vpredu rázsochovito rozdvojený a v ňom umiestené vysoké koliesko (obr. 7a). Ďalším odlišným kusom je iný súčasne používaný žakarovský oborávač, ktorého základná konštrukcia ryjúceho háka je spevnená masívnym plazom a zadnou stĺpicou (obr. 7b). Podstatnú odlišnosť vidíme na oborávači z Čiernej Lehoty (obr. 8). Tento nástroj používaný v Čiernej Lehote v posledných štyridsiatich rokoch má na rozdiel od predchádzajúcich hákovitých oboráva-

čov tvar štvordielny. Na rovnom drevenom hriadeli je pripevnený masívny drevený rám, pozostávajúci z prednej *slubice*, z vysokého silného plazu a zo zadnej *slubice*. Zadná stĺpica vyčnieva nad hriadeľ, kde predĺžená prechádza v jednoduché držadlo, zvané na rozdiel od dvojitéch pluhových „rássoch“ *rúčka*. Predná časť plazu, najviac vystavená náporu, spojená je s hriadelom železnou *kramlou*. Plaz je spredu chránený symetrickým lemešom, zhotoveným z motyky trojuholníkového tvaru, zvanej *graca*. Tento druh oborávača sa používa v kombinácii s pluhovými kolieskami.

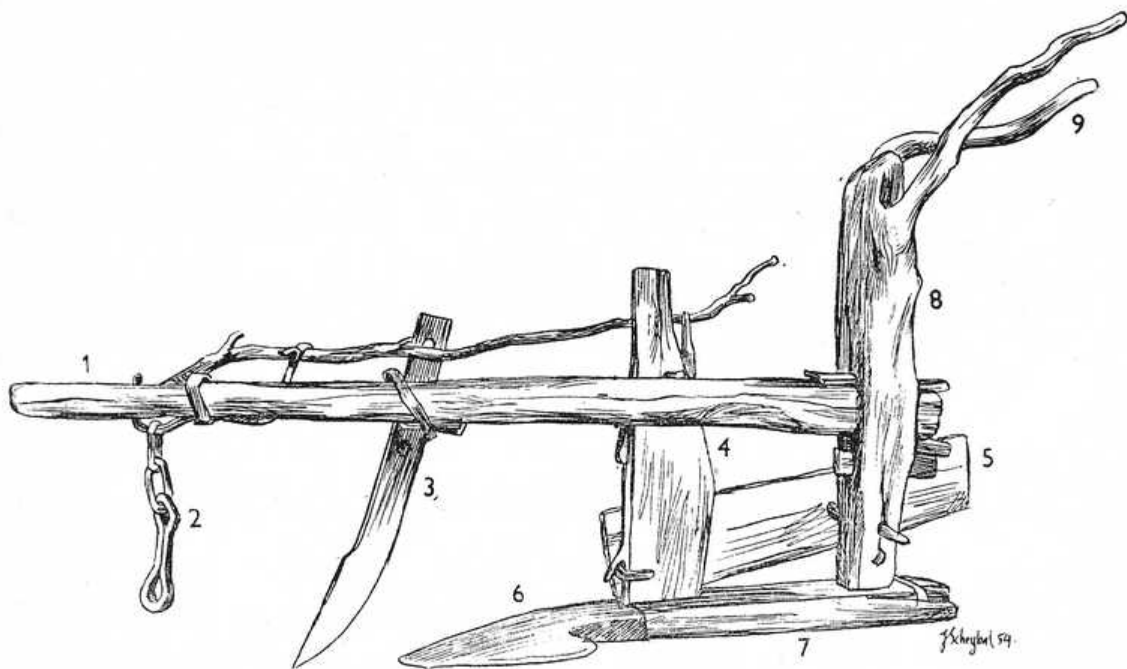
Obr. 7. Novšie typy žakarovského oborávača

Obr. 8. Oborávač z Čiernej Lehoty

Bezplazové radlo reprezentuje v horských oblastiach stredného a severovýchodného Slovenska orací nástroj z obdobia feudalizmu. Jeho používanie medzi ľuďmi nebolo zriedkavé až do prvej svetovej vojny. Súčasne s radlom používal sa však už dávno v období feudalizmu aj drevený pluh, ktorý však možno považovať v uvedených slovenských oblastiach za charakteristický orací nástroj obdobia kapitalizmu do prvej svetovej vojny, v ojedinelých prípadoch asi do tridsiatych rokov nášho storočia. V niektorých horských oblastiach Spiša, v západnej časti Šariša a v dobšinskej oblasti Gemera sa všeobecne používal na orbu v kopcovitom teréne drevený štvordielny pluh s prekladacou doskou, ktorý nazývame obraciakom. Pri podrobnom opise tohto špeciálneho a od normálneho pluhu veľmi odchylného oracieho nástroja berieme ako vzor obraciak žakarovský.

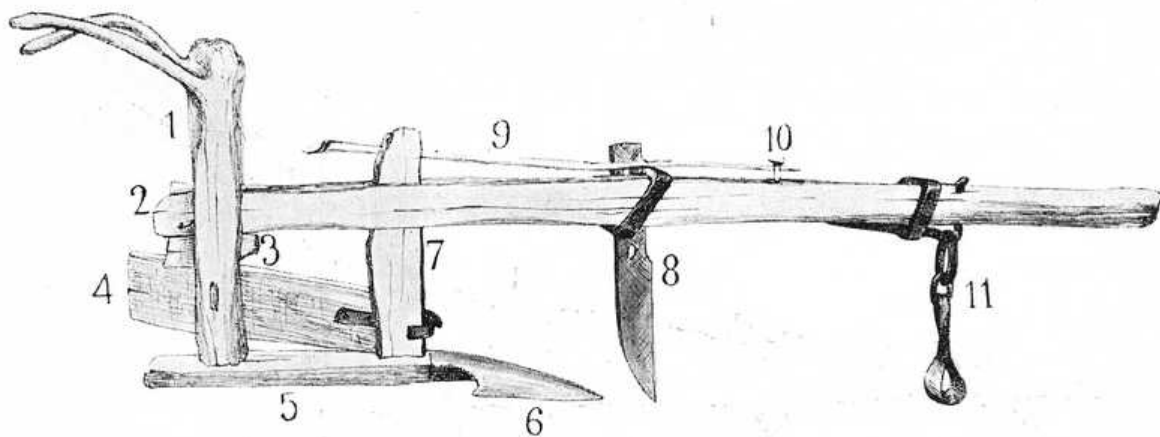
Žakarovský drevený obraciak (obr. 9) sa skladá z rovného dreveného hriadeľa, na ktorom je pripevnený drevený rám, pozostávajúci zo zadnej stĺpice („stupica“), zo spodného plazu a z prednej stĺpice. Zadná stĺpica je hrubšia, pretože v nej je nasadený hriadel do voľnejšieho otvoru, kde sú súčasne klíny na regulovanie hĺbky orby. Hore stĺpica prechádza v samorastlé dvojité držadlá (*samorodnie ručki*). Na prednej časti plazu je pripevnený masívny symetrický lemeš. Za lemešom je na boku rámu odvalová doska (*deska*), ktorá je na prednej stĺpici zaháčkovaná a k zadnej stĺpici je pripevnená zvláštnym klinom. Odvalová doska sa pri oraní na konci brázdy prekladala z jednej strany na druhú tak, aby pri návrate tou istou brázdou odhadzovala vyoranú hlinu vždy na opačnú stranu od nezoranej *celiny*. Vpredu pred lemešom je na hriadeli pripevnené čerieslo (*noš*), ktoré zvislým krájaním oddeľuje od celiny úzky pás zeme, podrezávaný lemešom a odhadzovaný i prevracaný odvalovou doskou. Spodok čeriesla je pohyblivý, aby sa mohla regulovať šírka krájaného

Obr. 9. Drevený pluh obraciak zo Žakaroviec: 1 — hriadzel, 2 — húžev, 3 — noš, 4 — predná slubica, 5 — deska, 6 — ľemeš, 7 — plast, 8 — zadná slubica, 9 — ručki

pása zeme. Pri oraní sa čerieslo upevňuje na hriadeli pružnou palicou, ktorej konce sú zachytené na prednej stĺpici a na zvláštnom kline. Na konci každej brázdy sa upevňovacia palica prekladá tak, aby čerieslo usmrcnila na odkrojenie potrebného pásu zeme. Predný koniec hriadeľa je položený na kolieskach, s ktorými je spojený húžvou. Spôsob a postup orania obraciakom sa vyvinul tak, že prvá brázda sa vyorala vždy pozdĺž dolnej medze a ďalšie pribúdali smerom k hornému okraju nezoranej role, pričom pluh sa vracal späť po tej istej brázde, kým rukou prekladaná drevená doska odhadzovala hlinu vždy na dolnú stranu. Systém rozorávania a orania *do skladu*, rozšírený v nížinných oblastiach, v Žakarovciach sa nepoužíval.

Opísaný typ pluhu obraciaka sa nachádza v pomerne širokej oblasti stredného a severovýchodného Slovenska. Domáca ani cudzia odborná literatúra ho dosiaľ zo Slovenska neuvádza. Presné ohraničenie oblasti výskytu obraciaka nie je dnes ešte možné. Pri ďalšom porovnaní sa opieram o predbežné výsledky doterajšieho terénneho výskumu na Spiši, v Šariši a Gemeri. Doteraz boli zistené konkrétne kusy tohto pluhu v obciach Tichý Potok (okr. Sabinov), Bijacovce (okr. Levoča), Žakarovce (okr. Gelnica), Rejdová, Brdárka, Markuška, Čierna Lehota a Gočovo (všetky v okrese Rožňava). Podľa ústneho podania so zhodujúcim sa opisom takýto pluh sa používal v obciach Torysky (okr. Levoča), Žipov (okr. Prešov), Kluknava, Kojšov (okres Gelnica), Dlhá Lúka, Krásnohorské Podhradie, Vlachovo, Dobšiná (okr. Rožňava), Muráň

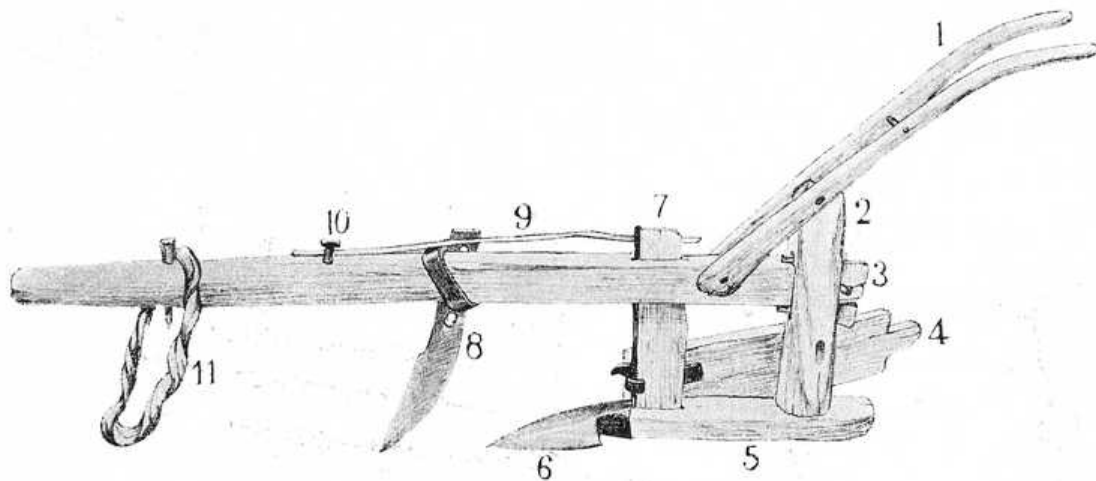
Obr. 10. Drevený pluh obraciak z Čiernej Lehoty: 1 — rosochi, 2 — hriadeľ, 3 — kľínki, 4 — deska, 5 — plaz, 6 — lemeš, 7 — slubica, 8 — šriaslo, 9 — šprink, 10 — vrabec, 11 — húžev

(okr. Revúca), Tisovec (okr. Hnúšťa) a Závadka nad Hronom (okr. Brezno). V ďalšom porovnávaní sa opierame len o konkrétne zistené kusy obraciaka, ktoré poskytujú hodnovernejší vedecký materiál ako ústne zprávy.

Všetky zistené obraciaky sa svojím zložením i technikou práce v podstate zhodujú s opísaným obraciakom žakarovským. Prípadné menšie odlišnosti sú prejavom príslušného vývojového stupňa tohto nástroja a konštrukčného zdokonalenia jednotlivých súčiastok. So žakarovským obraciakom sa úplne zhoduje „obracací“ drevený štvordielny pluh z Čiernej Lehoty (obr. 10), ktorého držadlá tvoria so zadnou stĺpicou jednotný samorastlý kus, zvaný spoločne *rosochi*. Osobitne zadnú stĺpicu (ako názov) nepoznajú, iba prednú stĺpicu, ktorá sa nazýva *slubica*. Plaz, lemeš, doska a čerieslo sú ako na žakarovskom pluhu. Nomenklatúra súčiastok v nárečovom znení je uvedená v texte pod vyobrazeniami.

Ďalšiu skupinu obraciakov tvoria nálezy z obcí Rejdová, Brdárka, Markuška a Gočovo. Rejdovský obracací pluh, zvaný „horný“ (obr. 11), líši sa od žakarovského zadnou stĺpicou a držadlami, ktoré si ponechali podľa svojho pôvodného tvaru názov *rosochi*, no dnes netvoria so stĺpicou jeden celok, ale sú osobitne pripevnené na hriadelí. Okrem čeriesla a lemeša je ako v prípade žakarovskom aj tento pluh celý drevený. Gočovský *previerací* pluh (obr. 12) má namiesto zadnej drevenej stĺpice železnú *šrobu*, ktorou sa usmerňuje hĺbka orby. Dokonalejší nástroj predstavuje *horník* z Brdárky (obr. 13) s neskorším *obracáim* pluhom z Markušky a Rejdovej. Všetky tri pluchy majú celý rám (prednú stĺpicu, plaz, zadnú stĺpicu) železný a v Brdárke je okovaná aj drevená doska.

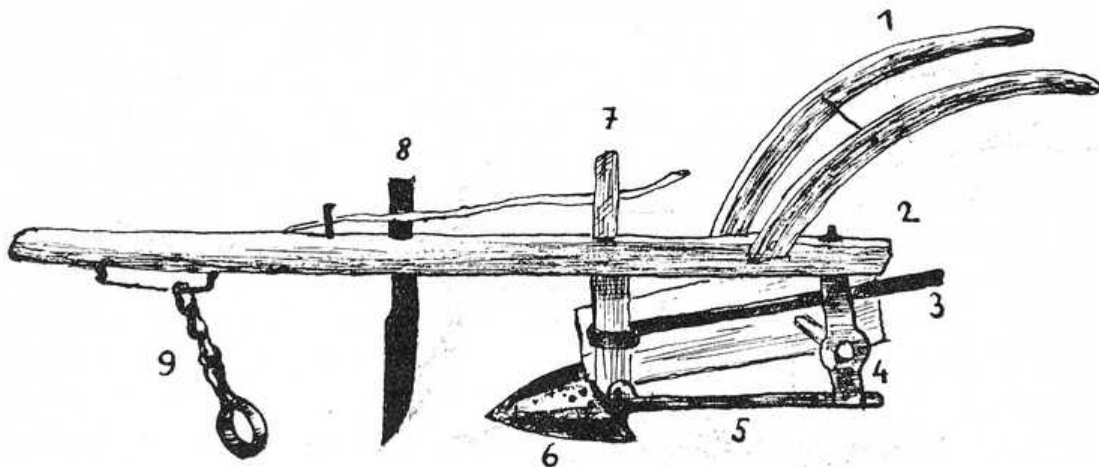
Kým gemerské pluchy predstavujú oproti žakarovskému typu dokonalejšie oracie nástroje, zatiaľ drevený pluh z Tichého Potoka (obr. 14) treba považovať za vývojove starší typ. Tento obraciak má symetrický lemeš ako žaka-

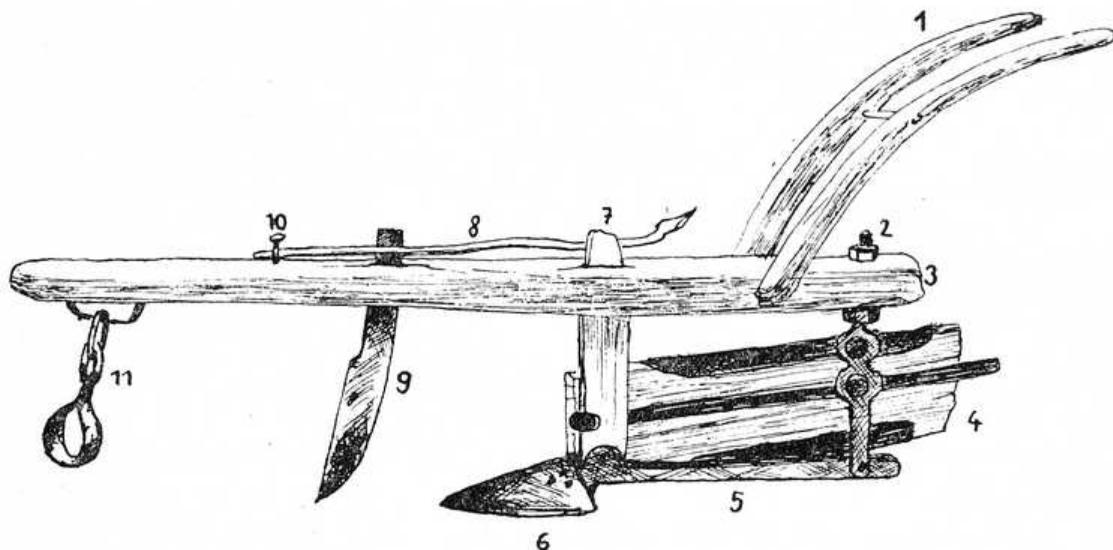
Obr. 11. Drevený pluh obraciak (tzv. „prevracáci“ alebo „horný“) z Rejdovej: 1 – rosochi, 2 – zadná slubica, 3 – hriadel, 4 – deska, 5 – plast, 6 – lemeš, 7 – predná slubica, 8 – šerieslo, 9 – špringel, 10 – vrabec, 11 – húžev

rovský, no chýba mu vyvinutá odvalová doska, ktorú zastupuje iba kus dreva. Takýto odval nie je schopný vyoranú hlinu prevracať, ale iba odhŕňať na jednu stranu. V dôsledku toho tento kus nemožno ešte považovať za normálne vyvinutý pluh, ale viac-menej za prechod od radla k pluhu alebo za pluh neúplný, k čomu sa ešte vrátíme v ďalšom texte.

Pri oraní dreveným pluhom (a v druhej polovici XIX. stor. aj v kombinácii s hákmi) používali sa drevené kolieska, zvané v Žakarovciach *škarčadla* (obr. 15). Kolieska sú zostrojené tak, aby mohli spĺňať dve základné úlohy: jednak podopierať a smerove regulovať predný koniec pripevneného hriadeľa, jednak pomocou oja tvoriť spojivo s ťažadlom záprahu. Základná konštrukcia tohto pomocného pluhového nástroja spočíva v drevenej oske (*ošb-*) s kolieskami,

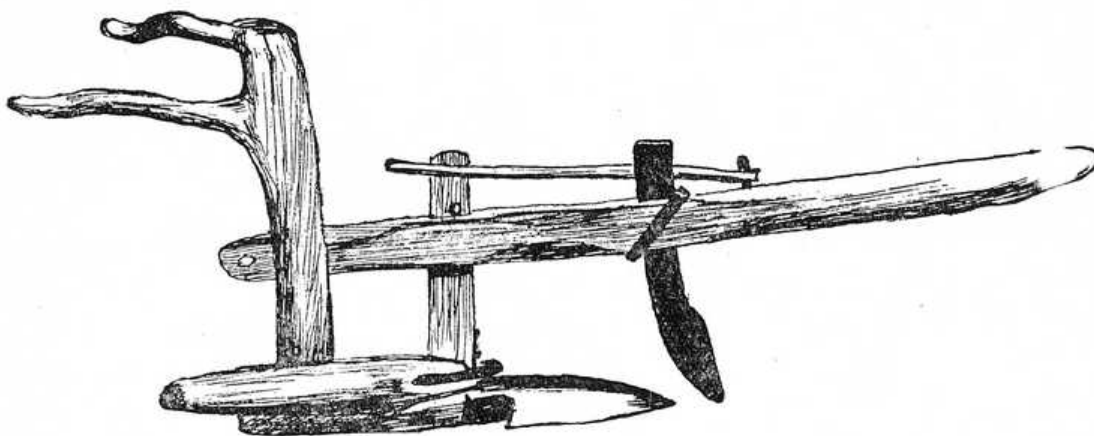

Obr. 12. „Previerací“ pluh z Gočova: 1 – rosochi, 2 – hriadel, 3 – deska, 4 – šroba, 5 – plast, 6 – lemeš, 7 – slubica, 8 – čerieslo, 9 – húžev

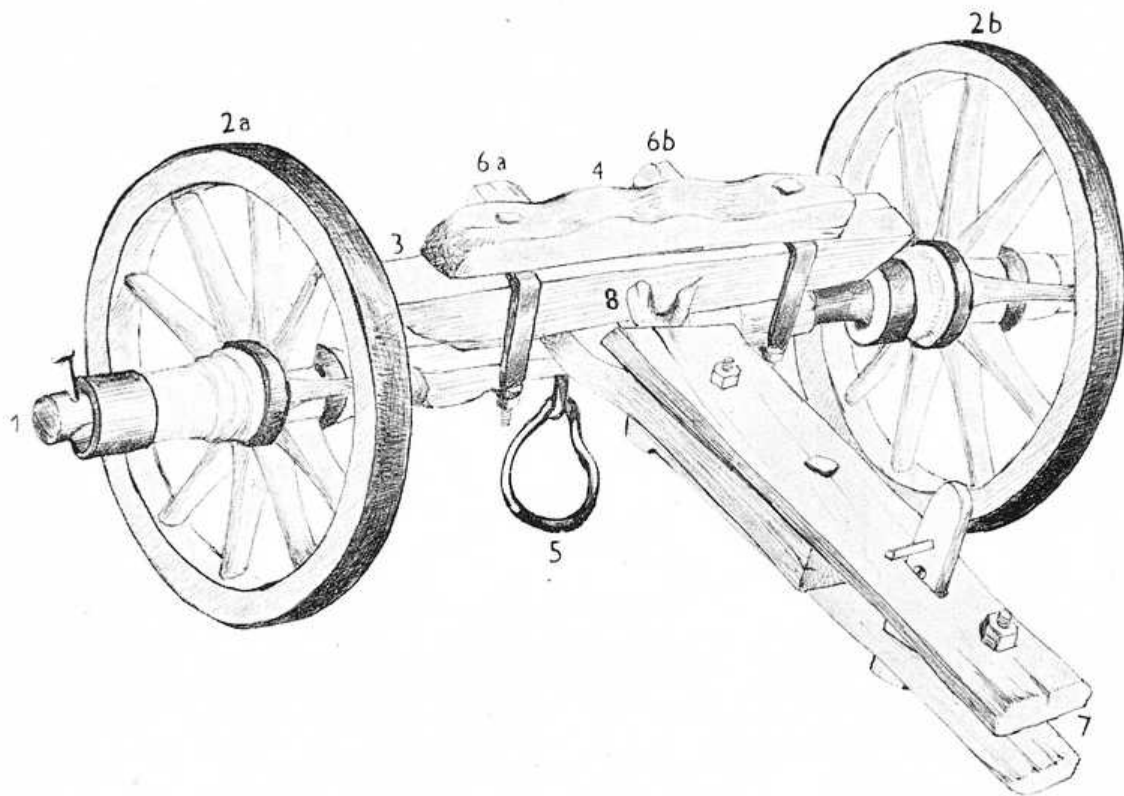

Obr. 13. Pluh „horník“ z Brdárky a Markušky (nomenklatúra z Brdárky): 1 — rosochi (v Markuške „priennohi“), 2 — šroba, 3 — hriadel, 4 — deska, 5 — plást, 6 — lemeš, 7 — slubica, 8 — šprink, 9 — čerieslo, 10 — vrabec, 11 — húzev

na ktorej je pripevnené oje. Na oske leží spodná a vrchná poduška (*vankošik*, obr. 16a). Na hornej z nich je položený predný koniec hriadeľa. Na domácom type žakarovských koliesok boli v spodnej poduške upevnené drevené klaničky (obr. 16b), po ktorých sa voľne posúvala horná poduška, regulujúca hĺbku orby. Čím bola poduška vyššie, tým sa dosahovala plytšia orba a naopak. V súčasnosti sa používa typ koliesok prebratý zo šarišských obcí Kvačany a Žipov, ktorý je bez klaničiek. Kým pri jednom type koliesok bola obruč alebo reťaz trvale pripevnená na hriadeli pluhu (alebo predtým háka) a pri oraní sa pripínala na kolieska dreveným klinom *pangartom*, zatiaľ na terajšom type je reťaz pripevnená na kolieska a pri oraní sa jej obruč navlieka na hriadel, kde sa upevňuje dreveným alebo železným klinom *dzvornikom* (obr.

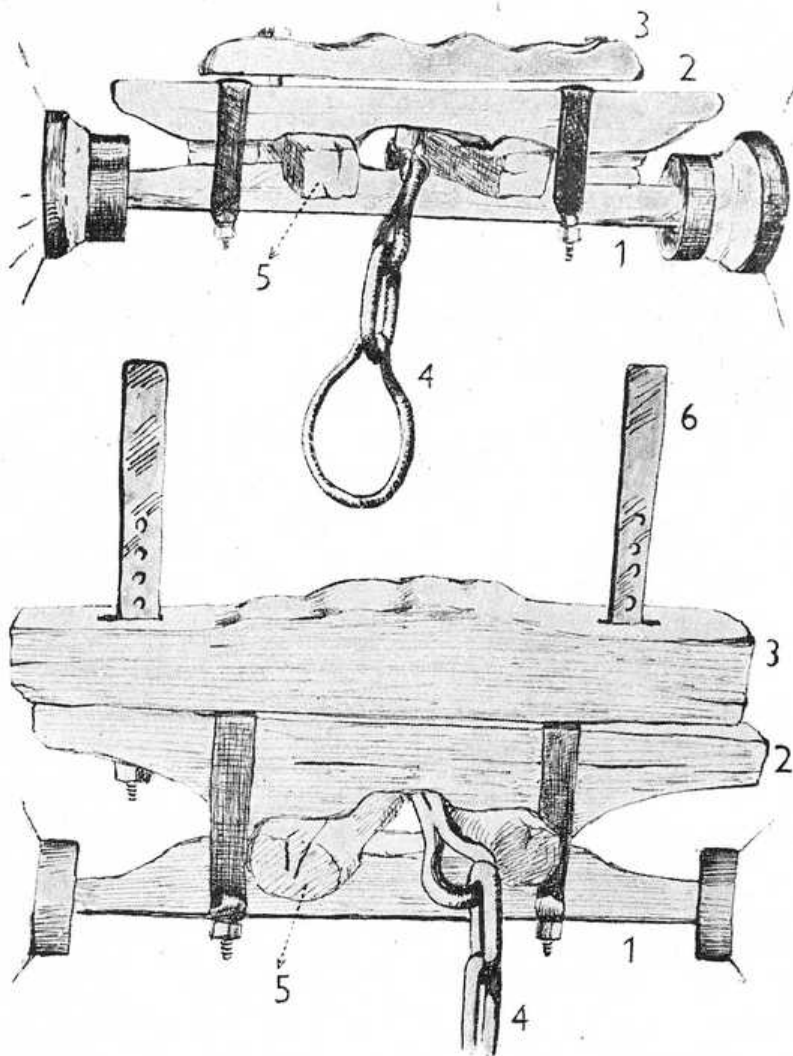

Obr. 14. Drevený pluh s nevyvinutou odvalovou doskou z Tichého Potoka

Obr. 15. Žakarovské pluhové kolieska „škarčadla“: 1 — oška, 2 ab — koleska, 3 — dolný vankošik, 4 — horný vankošik, 5 — obruč, 6 — snički, 7 — previeracie deski, 8 — pangart

17a). V tomto druhom prípade sa hĺbka orby reguluje priťahovaním celého pluhu dopredu alebo popúšťaním dozadu, čo sa dosahuje práve voľne sa pohybujúcou obručou. Dnešná železná obruč má názov *húžev* ešte z čias, keď túto funkciu zastávala skutočná húžva z prútia, ktorá bola voľne navlečená na nepohyblivom oji koliesok a na hriadeli. Pri oraní bola na hriadeli pripevnená dreveným klinom, ako to ešte dnes možno zriedkavejšie vidieť v severných oblastiach Spiša alebo v niektorých oblastiach Gemera (obr. 17b). Kým starší vývojový typ koliesok mal všeobecne na Slovensku oje nepohyblivé, dnešná zdokonalená konštrukcia žakarovských koliesok má pohyblivé oje, ktoré sa skladá z dvoch častí: zo sničiek pevne vsadených medzi oskou a dolnou poduškou a z vlastného oja, ktoré tvoria dve otáčavé dosky s *prevorkou* (obr. 18). Rejdovský typ koliesok (obr. 19) sa líši od žakarovského najmä sničkami, ktoré nie sú ukončené hneď za poduškou, ale vzadu sú predĺžené a spojené *podejmou*, ktorá sa pri klesnutí oja opiera o spodnú časť hriadela, čím zabraňuje vláčenie oja po zemi. Gočovské kolieska sú zdokonalené v tom smere, že majú *previeracie* dosky železné (obr. 20). Dokonalejšie skonštruovanie pohyblivého oja predstavujú kolieska v Markuške a v Čiernej Lehote (obr. 21 ab). Vo všetkých prípadoch majú kolieska na konci oja buď klin, alebo železný

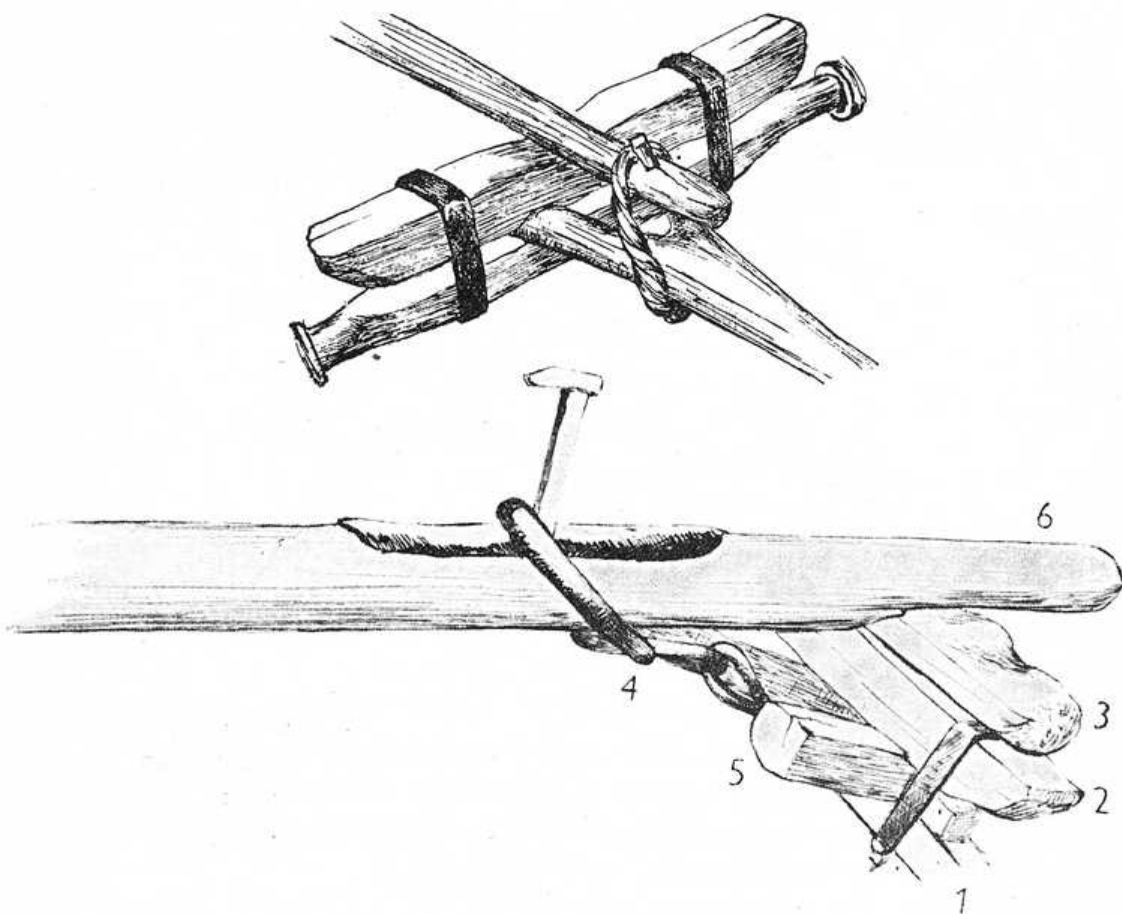

Obr. 16. Detaily žakarovských koliesok: hore podušky bez klničiek; dolu podušky s klničkami. Názvy: 1 — oška, 2 — spodný vankošik, 3 — vrchný vankošik, 4 — obruč, 5 — snička, 6 — klničky

hák, na ktorý sa pripína ťažadlo s jarmom (obr. 22). Používané jarmá spišské i gemerské nesú na sebe slovanský charakter.⁹ Rozmanité spôsoby pripevnenia jarma na ťažadlo ako aj spojenia ťažadla s ojom koliesok poskytujú v tejto oblasti veľmi zaujímavú etnografickú problematiku a bude úlohou ďalšieho štúdia vedecky vyťažiť z tohto materiálu čo najviac.

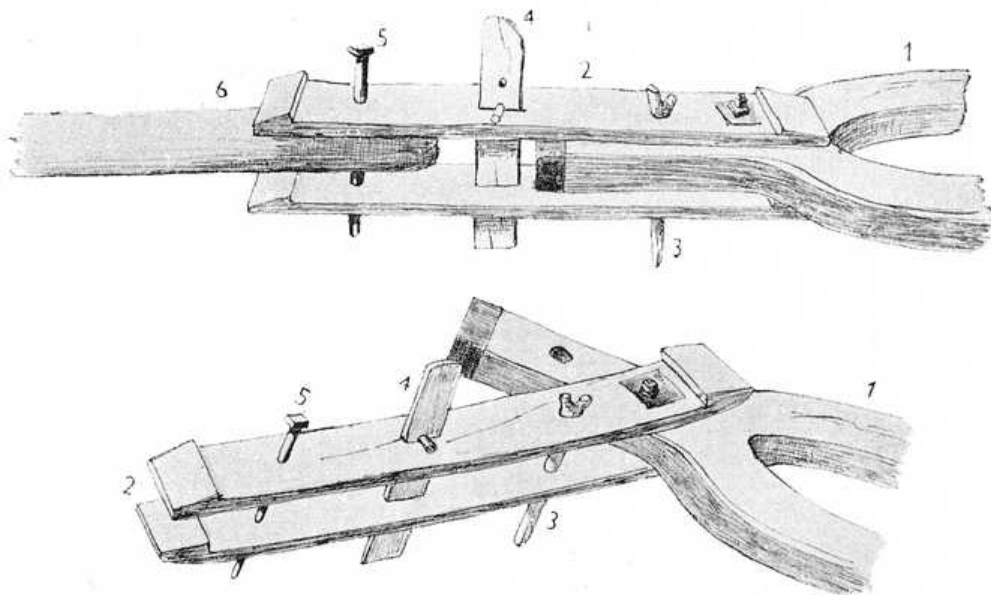
Ostatné v teréne zistené oracie nástroje neposkytujú z etnografického hľadiska toľko zaujímavostí ako opísané nástroje drevené, no pre doplnenie obrazu o vývoji oracích nástrojov od najstarších zistiteľných typov až po nástroje dnešné ich uvádzame aj s opisom a s vyobrazeniami. Pritom vychádza-

⁹ Za slovanské sa považuje jarmo, ktoré má hovädzí dobytok navlečené na šiji, kým tzv. nemecké jarmo sa pripevňuje dobytku za rohy (L. Niederle, c. d., 81).

Obr. 17. Spôsoby pripevnenia pluhu ku kolieskam: hore pomocou železnej obruče (Žakarovce);
dolu pomocou drevenej húžvy (Gemers)

me opäť zo žakarovského materiálu, pretože hospodársky vývoj tejto obce možno v značnej miere zovšeobecňovať pre celú spišsko-gemerskú banícku oblasť. Po zániku drevených oracích nástrojov používal sa v Žakarovciach veľmi krátku dobu dvojitý železný pluh kováčskej výroby, známy v Žakarovciach pod menom „pluch s tromi ručkami a dvoma blachami“ (obr. 23). Skladá sa z dreveného rovného hriadeľa, ku ktorému sú pripevnené tri drevené držadlá a dole dva železné pluhové rámy s ľahkými lemešami a so železnými zohnutými odvalovými doskami, zvanými ľudovo *blachy*. Čeriesla pri tomto type pluhu chýbajú. Opísaný typ dvojitého pluhu bol zistený iba v Žakarovciach. Prechodný typ od dreveného obraciaka k železnému obraciaku továrenskej výroby tvorí *koprckáč* z Čiernej Lehoty (obr. 24). V súčasnosti používaným žakarovským nástrojom na oranie je obraciak továrenskej výroby, tzv. pluh *previerací* (obr. 25). Skladá sa z rovného dreveného hriadeľa, na konci ktorého sú dve drevené držadlá a masívna železná *hlava*. V strede hlavy je vodorovná os, na ktorej sa voľne obracia pluhový rám s dvoma plazmi (obr. 26ab). Cez

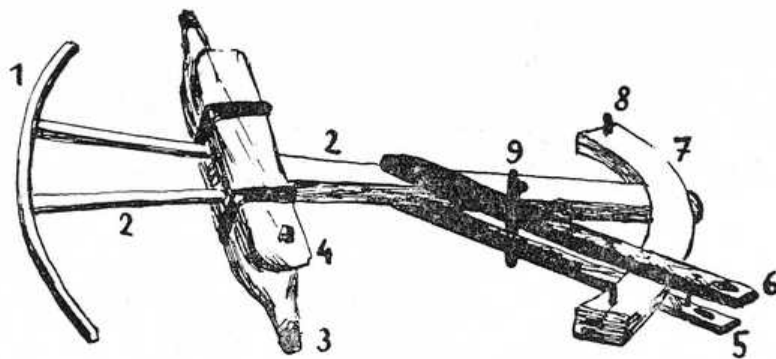
Obr. 18. Konštrukcia oja na pluhových kolieskach v Žakarovciach: hore previeracie deski; dolu spôsob pripevnenia ťazadla: 1 — sňički, 2 — previeracie deski, 3 — prevorka, 4 — švinga, 5 — dzvoreň, 6 — koľco

celú šírku rámu je pripevnená odvalová doska s dvoma tenkými lemešmi: jedným na hornej, druhým na dolnej strane. Pri oraní sa celý rám upevňuje zvláštnou kľučou, zvanou *prevorka*. Tento typ továrenského obraciaka je rozšírený v celej preskúmanej oblasti a je bežne používaným pluhom aj v niektorých iných horských oblastiach Slovenska.

Hoci opísané drevené oracie nástroje (radlá, oborávače, drevené pluhu a kolieska) sa používali až do začiatku nášho storočia, ba niektoré sa používajú ešte aj dnes, ich pôvod je veľmi starý. Na základe historického, archeologického a jazykového materiálu je zistené, že napr. opísaný typ bezplazového radla slovenského sa používal na slovanskom území už v X. stor.¹⁰ Napriek tomu nemožno považovať v súčasnosti zistené drevené nástroje za neskoršiu degeneráciu dokonalejších starších pluhov,¹¹ ale za prežitky starých primitívnych typov, viac-menej modernizovaných. Pomerne dlhé používanie napr. žakarovského radla si možno vysvetliť nielen tým, že bolo (najmä pri nedostatku ťažného dobytku, ktorý bol pre potah pomerne ťažkého pluhu nevyhnutným) vyhovujúcejším nástrojom na oranie úhorov v systéme trojpoľného hospodárenia, ale predovšetkým si ho možno vysvetliť hospodárskymi podmienkami v bývalom Uhorsku. Kapitalistické poľnohospodárstvo sa vyvíjalo v bývalom Uhorsku tak pomaly, ako nedôsledne sa uskutočnila buržoázna revolúcia

¹⁰ L. Niederle, c. d., 54.

¹¹ Tejto mienky je napr. archeológ A. Točík, ktorý tak usudzuje na základe vykopaných vyspelých oracích nástrojov a zistených obrábacích techník už z obdobia raného feudalizmu. Dôkazmi skoršej existencie dokonalejších nástrojov sa ešte nedá poprieť súčasná existencia a stáročná kontinuita v používaní dokonalejších nástrojov.

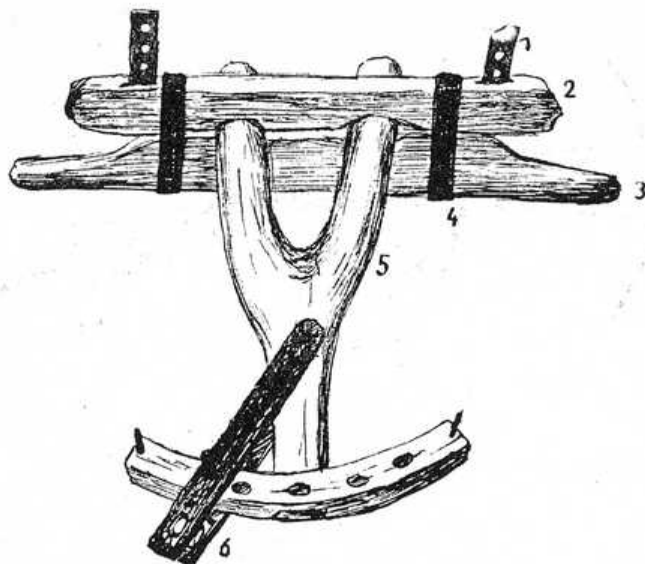
Obr. 19. Typ pluhových koliesok s dlhými snicami z Rejdovej: 1 — podejma, 2 — sňički, 3 — os (drevená), 4 — hlavnička, 5 — dolná škrekla, 6 — horná škrekla, 7 — kacúr, 8 — kolčok, 9 — previerka

roku 1848. Najdôležitejšou otázkou buržoáznej revolúcie je roľnícka otázka¹² a tá sa riešila v Uhorsku polovičate, v prospech feudálnych vlastníkov obrovských veľkostatkov. V dôsledku toho mal celý vývoj uhorského a teda aj slovenského poľnohospodárstva za kapitalizmu polofeudálny charakter. Tento charakter sa jasne odráža aj na poľnohospodárskych nástrojoch používaných slovenským ľudom, ktorý nemal na zdokonalenie obrábacích techník dostatok finančných prostriedkov. Aj v samom Maďarsku sa pristupovalo k používaniu dokonalejších strojov veľmi pomaly, no na Slovensku ovela pomalšie, čo si vysvetľujeme nižšími pracovnými mzdami a pomerne menším počtom veľkostatkov.¹³ Na základe hospodárskych štatistík zo šesťdesiatych rokov minulého storočia sa dozvedáme, že v košickom správnom okrese, kam patrili aj nami skúmané tri župy, „novšie hospodárske náradie pozná ľud sotva z videnia a všeobecne súdi, že pôdu jeho macošského kraja sa ani nevypláca obrábať lepším, teda drahším náradím; preto používa to, čo zdedil od svojich predkov a čo každý aspoň trocha súci roľník vie si sám vyrábať“.¹⁴ O pomalom vývoji mechanizácie poľnohospodárskej výroby v uvedenej dobe nám poskytujú obraz aj súčasné štatistiky o rozsahu používania hospodárskych nástrojov, ktorý bol v slovenských župách ďaleko menší než v župách maďarských. Kým napr. v Mošonskej župe jeden parný stroj v poľnohospodárstve pripadal na každých 2189 jutár ornej pôdy, zatiaľ v Spišskej župe pripadol na každých 68 682 jutár ornej pôdy. Rovnaká situácia bola aj v používaní pluhov. Kým v Mošonskej župe sa v tom čase napočítalo 9700 železných a 336 drevených pluhov, v Oravskej župe bolo v tom istom čase iba 123 železných a 12 064 drevených používa-

¹² J. Mésáros, *K problému feudálnych prežitkov na Slovensku v druhej polovici XIX. stor.*, Bratislava 1955, 12.

¹³ E. Arató, *K hospodárskym dejinám Slovenska od r. 1849 do r. 1900*. Historický časopis 1, Bratislava 1953, 237.

¹⁴ K. Galgóczy, *Magyarország a szerb vajdaság és temesi bánság mezőgazdasági statisztikája*, Budapest 1885, 104.

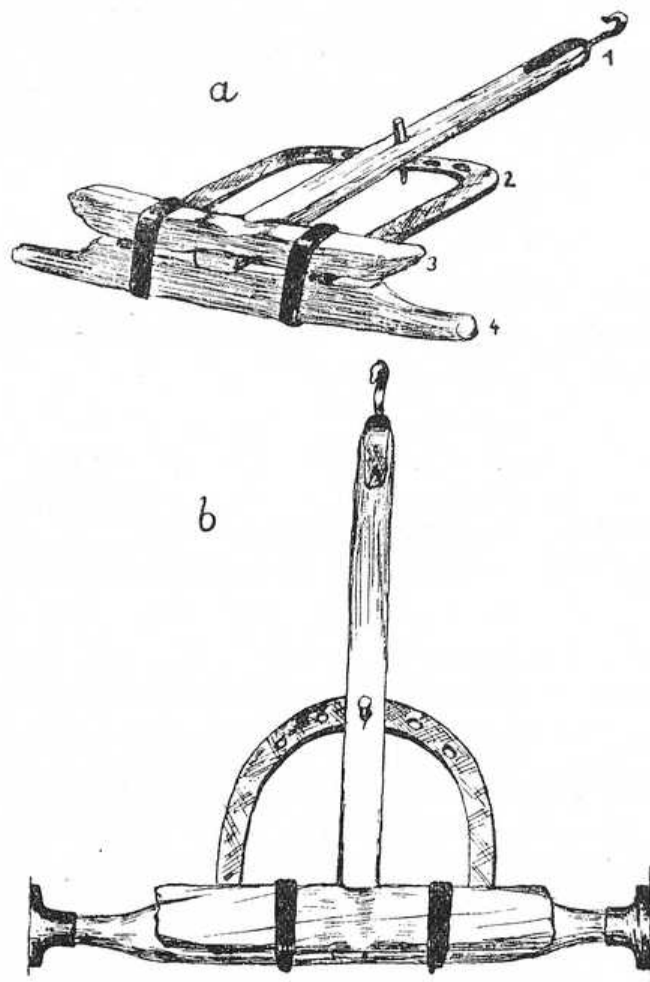
Obr. 20. Pluhové kolieska „prečok“ so železnými previeracími doskami z Gočova: 1 — klanický, 2 — hlavnička, 3 — stôsnik, 4 — pántik, 5 — sňički, 6 — škredle

ných pluhov.¹⁵ Dôsledky tohto spomaleného vývoja v poľnohospodárstve na Slovensku javili sa v používaní oracích nástrojov aj v rokoch po prvej svetovej vojne, hoci vtedy sa odstraňovali feudálne prežitky z hospodárskeho života predsa len neporovnateľne rýchlejšim tempom než v bývalom Uhorsku.

Opísané oracie nástroje zo Spiša, Šariša a Gemera nám poskytujú veľmi vďačný objekt štúdia niektorých etnografických problémov, ktoré tu aspoň nadhodíme. Predovšetkým je to otázka výskytu obraciaka mimo územia Slovenska a otázka určenia jeho etnického pôvodu. Na základe doterajších bádání zisťujeme, že slovenskému typu dreveného obraciaka sa podobá niekoľko nálezov z iných európskych krajín. Typologicky sa slovenský obraciak zhoduje najviac s pluhom, ktorý sa našiel v Sedmohradsku.¹⁶ Doterajšia literatúra pokladala sedmohradský typ obraciaka za nemecký, pretože na základe doterajšieho ojedinelého výskytu mu nemožno pripísať domáci pôvod, a javili sa určité typologické zhody s obraciakom porýnskym. Keby bol prinesený z Nemecka, dalo by sa predpokladať jeho rozšírenie v celej oblasti nemeckého etnika v Sedmohradsku. Bude úlohou ďalšieho špeciálneho štúdia zistiť bližšie okolnosti výskytu tohto pluhu, najmä pôvod tamojšieho obyvateľstva. Vynára sa totiž otázka, či na prenesení tohto typu pluhu nemali účasť aj slovenskí kolonisti (či už slovenskej alebo nemeckej národnosti), ktorí prichádzali do Sedmohradska ako odborníci z baníckych oblastí Spiša a Gemera. Podrobný historický výskum slovenskej kolonizácie v Sedmohradsku by zaiste pomohol osvetliť nadhodенý problém.

¹⁵ E. Arató, c. d., 237.

¹⁶ Píše o ňom L. Kovács v článku *A néprajzi múzeum magyar ékei*. Néprajzi Múzeum Értesítője, XXIX. Budapest 1937.

Obr. 21. Novšie typy koliesok so železnou previerkou: a) taliga z Markušky: 1 — klúč, 2 — previerka, 3 — hlavnička, 4 — os; b) kolieska z Čiernej Lehoty

Najrozsiahlejší výskyt obraciaka bol doteraz zistený na Porýní v západnom Nemecku.¹⁷ Ucelenejšie teritoriálne rozšírenie obraciaka krivohriadeľového (*premetnjaka*) nachádzame v strednej Bosne.¹⁸ Ostatné nálezy sú viac-menej ojedinelé, a to v južnom Anglicku, v severovýchodnom Francúzsku a v Portugalsku.¹⁹ Veľmi výrazný typ nám predstavuje obraciak (*Kehrpflug*), ktorý sa našiel v Belgicku.²⁰ Z alpských zemí bol tento typ pluhu zistený v Tyrolsku, Štýrsku a vo Švajčiarsku.²¹ Prevracacie radlo je známe z Korutanska.²² Roz-

¹⁷ P. Leser, *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, Münster 1931.

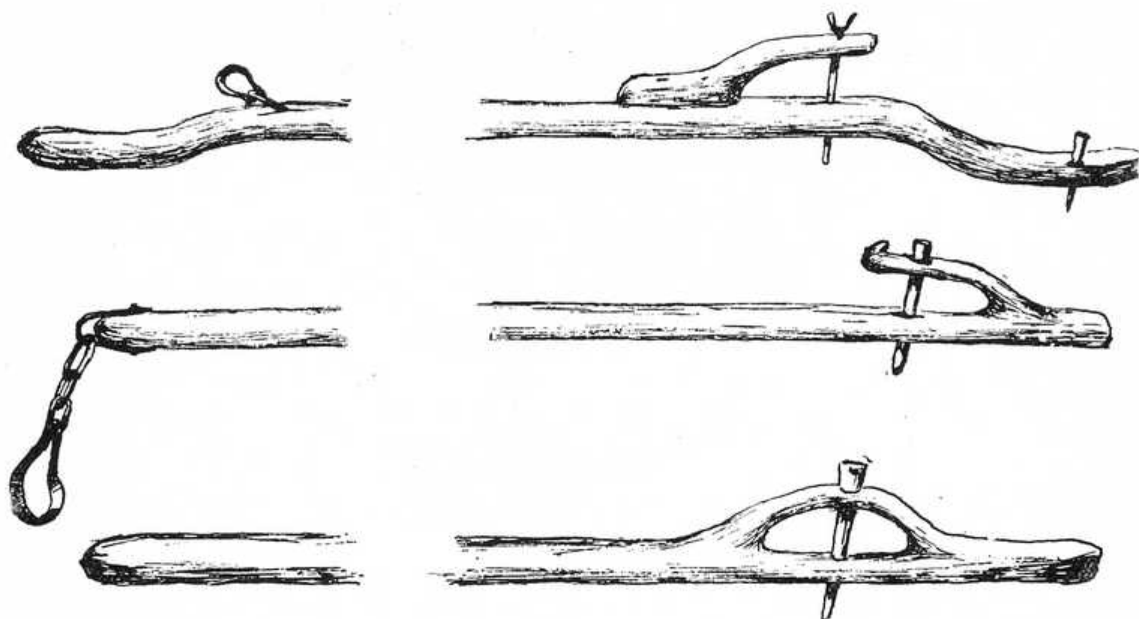
¹⁸ B. Bratanić, *Orače sprave u Hrvata*. Publikacije Etnološka seminara Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1939.

¹⁹ J. Dias, *Os arados portugueses e as suas prováveis origens*. Coimbra — Porto 1948.

²⁰ É. Legros, *Le joug et la charrue en Ardenne liégeoise*. Mélanges de linguistique romane offerts à M. Jean Haust, Liège 1939, 12.

²¹ *Dicziunari Rumantsch Grischun I, Arades* (A. Schorta). Chur.

²² P. Leser, c. d., 143.

Obr. 22. Typy rejdovských ťažadiel: hore „oje“ na potah pluhu a brán; v strede a dolu „čažalo“, ktoré sa pripína na oje pri ťahaní dvoma pármí dobytká

trúsený výskyt obraciaka v románskych a slovanských krajinách Európy oslabuje mienku, že pluh obraciak sa rozšíril po Európe z Nemecka.²³ Táto teória je taká problematická, aká neudržateľná je teória o rozšírení pluhu v slovanských zemiach z územia germánskeho a o prevzatí pluhu germánskymi barbarmi od Rimanov.²⁴ Tejto teórii odporujú nielen archeologické dôkazy o existencii pluhu v Panónii pred príchodom Rimanov do dunajskej kotliny, ale aj hodnoverná zpráva rímskeho historika Plínia — v literatúre uvádzaná ako najstarší písomný doklad o pluhu v strednej Európe — podľa ktorej Rimania obdivovali v alpských zemiach „vynájdený orací nástroj na kolesách, zvaný plôvum“.²⁵ Na neudržateľnosť tejto teórie poukázal už Leser, ktorý dokázal prevzatie čeriesla a pluhových koliesok Rimanmi od severne susediacich Germánov.²⁶ Ako ťažko možno dnes obhajovať teóriu o prevzatí pluhu Germánmi od Rimanov, práve tak ťažko možno dnes hovoriť o prevzatí pluhu Slovanmi od Germánov. V slovanských zemiach je zistených toľko prechodných typov od radla k pluhu, že dnes už ťažko možno pokladať slovanský pluh za nemecký import. Množstvo materiálu pre potvrdenie tejto mienky zhromaždil najmä K. M o s z y ň s k i.²⁷ Hoci priame písomné dôkazy na podopretie tejto teórie predbežne chýbajú, typologická rozdielnosť slovanských pluhov od pluhov

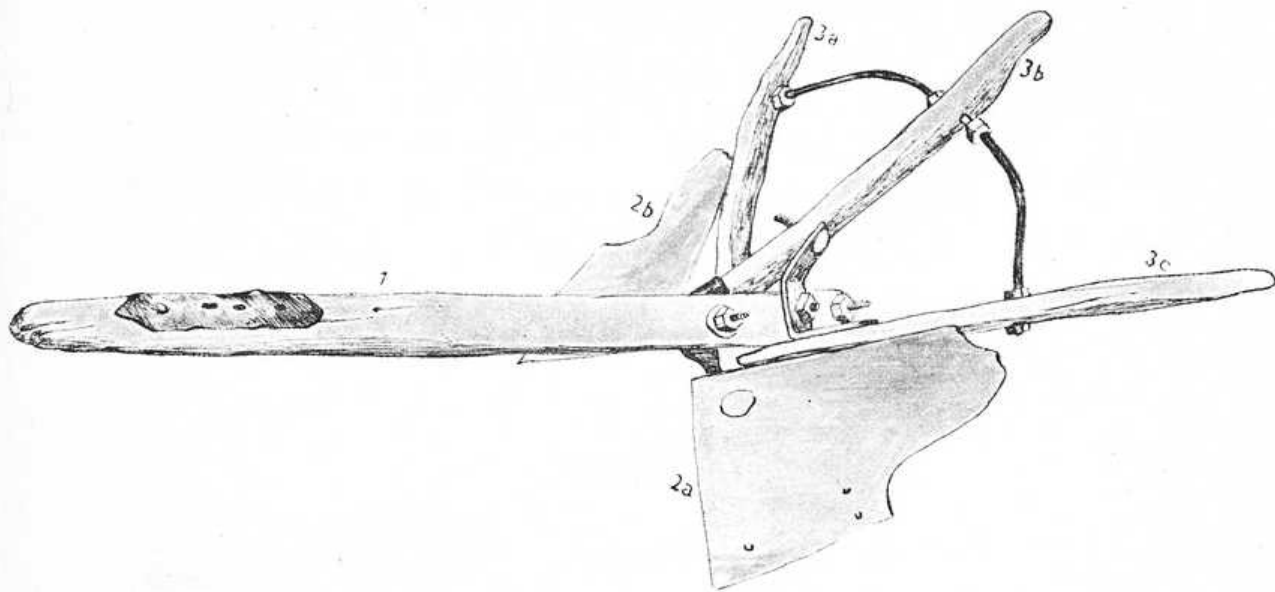
²³ Tento názor zastáva napr. J. Š a c h (podľa ústneho rozhovoru).

²⁴ L. Niederle, c. d., 61.

²⁵ Plinius, *Naturalis historia*, XVIII, 18, 48.

²⁶ P. Leser, c. d., 567.

²⁷ K. Moszyński, c. d., 172.

Obr. 23. Dvojitý pluh zo Žakaroviec: 1 — hriadzel, 2 ab — bľachi, 3 abc — ručky

germánskych, ako aj pôvodná slovanská nomenklatúra by túto mienku potvrdzovali. Bude úlohou ďalšieho špeciálneho štúdia zistiť definitívne pôvod slovanských pluhov, čo by zaiste dopomohlo aj k objasneniu pôvodu a zisteniu etnicity jednotlivých typov slovenských pluhov.

Už pri opise a vyobrazení dreveného obraciaka z Tichého Potoka sme podotkli, že tento nástroj reprezentuje vývojove starší typ obraciaka, ktorého práca sa vzhľadom na nedostatočne vyvinutú odvalovú dosku len veľmi málo líši od orania radlom. Tým sa dostávame k otázke rozdielu medzi radlom a pluhom. Podľa staršej slovanskej etnografickej literatúry, menovite základných prác Niederleho,²⁸ Moszyńského,²⁹ Zelenina,³⁰ Frankowského,³¹ Falkowského,³² Hensela,³³ Obrebského,³⁴ Bratanića³⁵ (posledný je pri rozlišovaní oracích nástrojov najdôslednejší a jeho závery majú najobjektívnejšiu hodnotu) a i., pod radlom sa rozumie orací nástroj so symetrickým lemešom, bez odvalovej dosky, bez čeriesla a bez koliesok. Tento nástroj zem iba rozrýva a neprevracia. Za podstatné znaky pluhu sa v slovanskej literatúre dosiaľ všeobecne považovali: asymetrický

²⁸ L. Niederle, c. d.; ďalej práca *Radlo a pluh*. MVČ, XII, Praha 1917.

²⁹ K. Moszyński, c. d.

³⁰ D. Zelenin, *Russische (ostslavische) Volkskunde*, Berlin — Leipzig 1927.

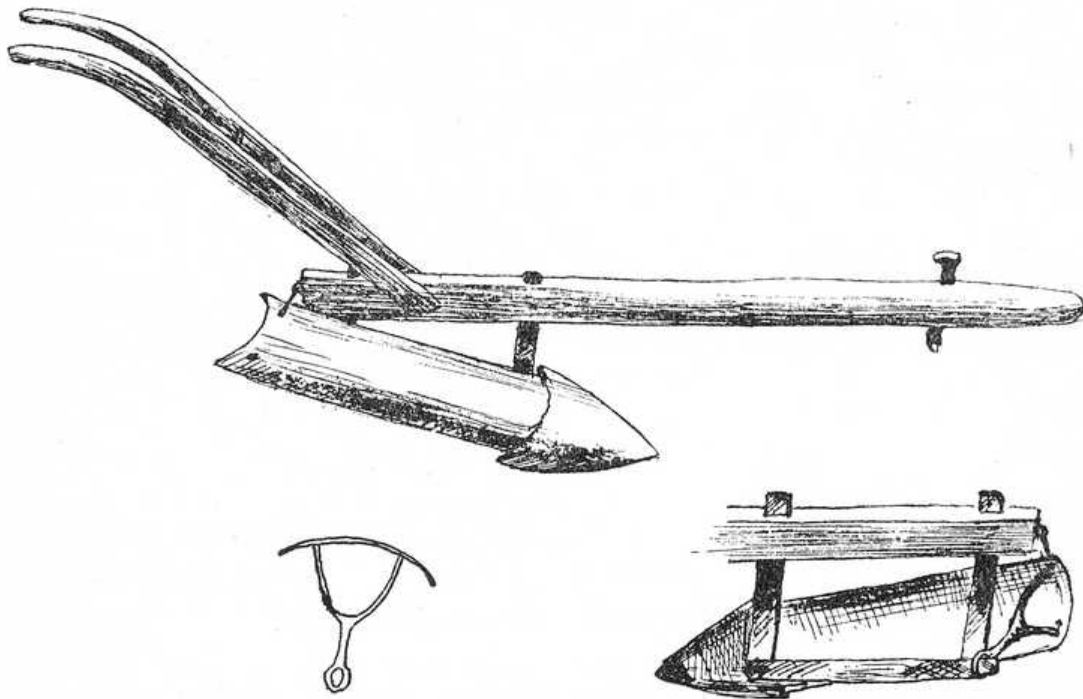
³¹ E. Frankowski, *Sochy, radla, plużyce i plugi w Polsce*, Poznań 1929.

³² J. Falkowski, *Narzędzia rolnicze typu rylcowego*, Lwów 1931.

³³ W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnosredniowieczna*, Poznań 1952.

³⁴ J. Obrebski, *Rolnictwo ludowe wschodniej części półwyspu Bałkańskiego*. Lud słowiański I—II, Kraków 1929—1931.

³⁵ B. Bratanić, *Oraće sprave u Hrvata*, Zagreb 1939.

Obr. 24. Železný obraciak „koprckáč“ kovárskej výroby z Čiernej Lehoty

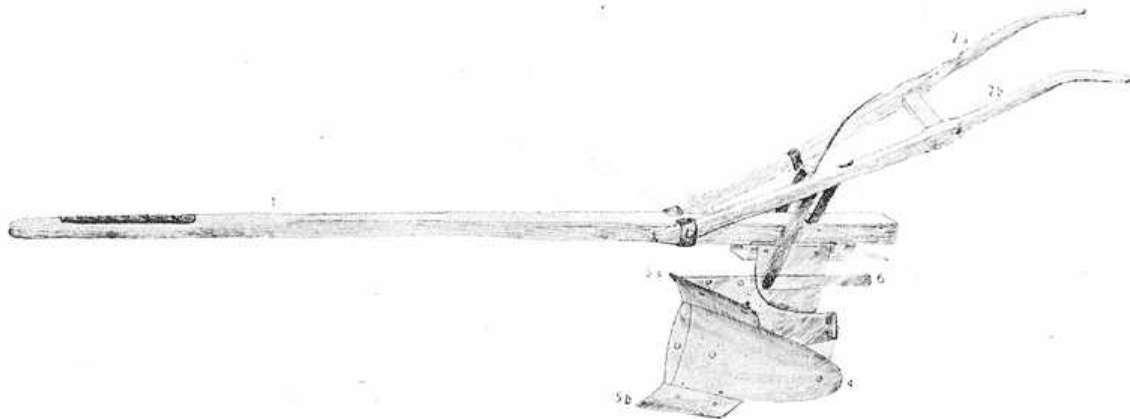
lemeš, odvalová doska na jednej strane, čerieslo a kolieska. Jednostranný lemeš pluhu umožňuje zem nielen rozrývať, ale pomocou odvalovej dosky aj odhadzovať a prevracať. Názory na rozlišovanie pluhu neboli však ani medzi uvedenými slovanskými autormi jednotné. Kým jedna časť bádateľov prísne brala za základ kritériá typologické, druhá časť prihliadala aj na funkciu, ktorú nástroj vykonáva. V typologických rozlišovaniach došiel najďalej Moszyński, ktorý triedil oracie nástroje typologicky na štyri skupiny: radlá vlastné, radlá plužné, pluhy a sochy.³⁶ Za hlavný znak pluhu, pravda, udáva kolieska. Na niekoľkých miestach hovorí o pluhu, pod ktorým treba rozumieť „kolesné radlo odkladnicowe“,³⁷ alebo nástroj, ktorý musí mať asymetrický lemeš, odvalovú dosku a kolieska. Na podopretie svojho tvrdenia uvádza, že aj Srbi rozlišujú *kolesný* pluh od bezkolesnej *plužice*.³⁸ Okrem toho sa opiera aj o spomenutú zprávu Pliniovu, v ktorej sa hovorí o pluhu u Germánov ako o nástroji s kolesami.³⁹ No uznanie koliesok za jeden z hlavných znakov pluhu nútilo Moszyńského vylúčiť spomedzi pluhov tzv. *plužicu*, pod ktorou rozumieme nástroj so symetrickým alebo asymetrickým lemešom, odvalovou doskou a čerieslom

³⁶ K. Moszyński, c. d., 178.

³⁷ K. Moszyński, c. d., 173.

³⁸ Tamže, 172.

³⁹ Tamže, 172.

Obr. 25. Obraciak („previerací“ pluh) zo Žakaroviec: 1 — hriadzel, 2 ab — ručki, 3 — prevorka, 4 — blacha, 5 ab — lemeš, 6 — plast

— no bez koliesok. Takéto krajne typologické stanoviská vniesli do bádania v tejto oblasti mnohé dohady a pochybnosti o skoršie ustálených definíciách, ktoré boli správnejšie

Niederle považuje za hlavné znaky pluhu rovný hriadel, čerieslo, asymetrický lemeš s odvalovou doskou a kolieska.⁴⁰ Ani takáto charakteristika neobstojí vo svetle novších bádanií a treba ju značne skorigovať. Predovšetkým nemožno klásť za jeden z hlavných znakov pluhu asymetrický lemeš. Slovenský obraciak so symetrickým lemešom, chorvátsky „premetnjak“, maďarský „váltó eke“, belgický „Kehrpflug“, ako aj ostatné nálezy pluhov so symetrickým lemešom z iných európskych zemí si vyžadujú túto časť Niederlovej charakteristiky pluhu opraviť. Rovnako neobstojí ani udávanie rovného hriadeľa za jeden z podstatných znakov pluhu. Krivohriadelové pluchy chorvátske⁴¹ a na celom Balkáne,⁴² ba podľa najnovších zistení aj krivohriadelové pluchy slovenské na hornej Orave nedávajú ani v tomto bode za pravdu Niederlovi, starším bádateľom poľským, ba ani súčasnej bádatelke Ž. P o d w i ň s k e j⁴³ a i.

Napokon nemožno pokladať za podstatný znak pluhu ani kolieska, ktorých existencia súvisí „len so zdokonalením náradia a začali sa používať zo snahy po odstránení konštrukčných chýb, ktoré ináč nebolo možné napraviť“.⁴⁴ V dôsledku takto správne formulovaného stanoviska treba považovať za pluchy aj poľské a srbské plužice práve tak, ako sa v západnej literatúre už dávnejšie

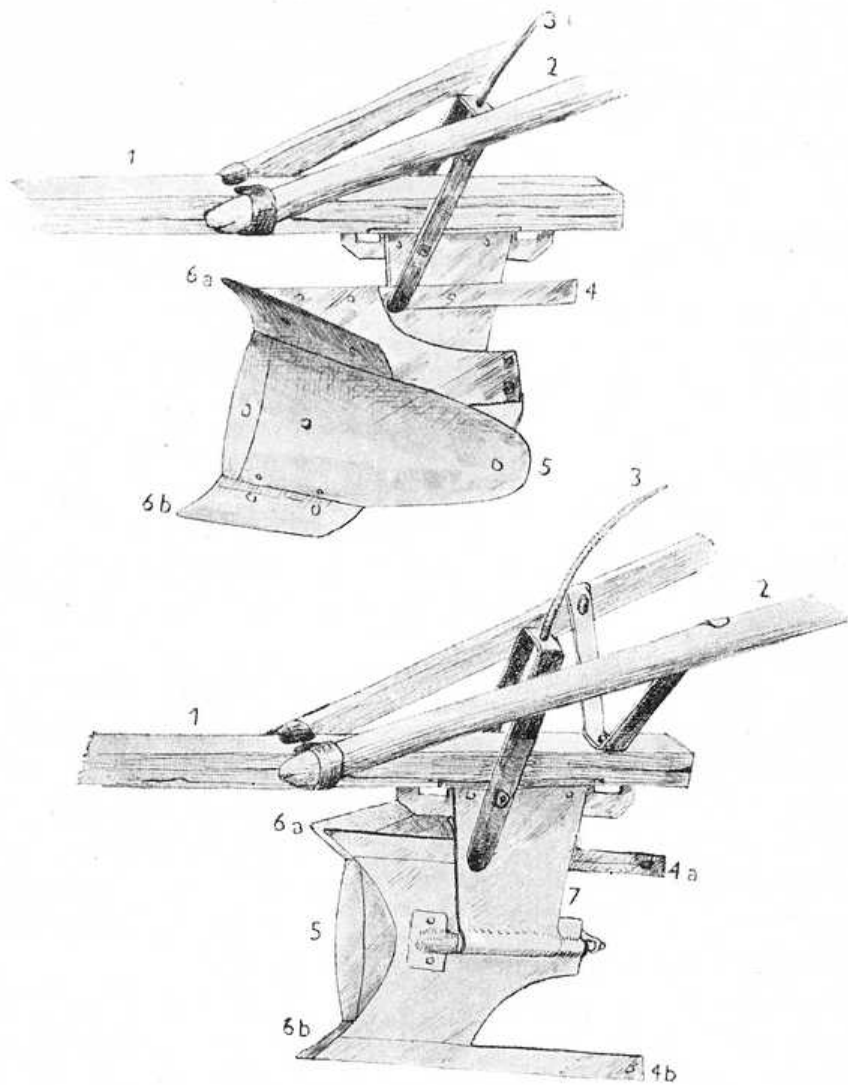
⁴⁰ L. Niederle, *Život starých Slovanů I*, 59—60.

⁴¹ B. Bratanić, *Orače sprave u Hrvata*, Zagreb 1939.

⁴² B. Bratanić, *Orače sprave centralnog dijela Balkanskog poluotoka*. Zbornik etnografskog muzeja u Beogradu 1901—1951, Beograd 1951; J. Obrebski, c. d.

⁴³ Ž. Podwińska, *Narzedia na upravu roli...* Kwartalnik historii kultury materialnej II, Warszawa 1954, 331—389.

⁴⁴ V. Urbancová, *Recenzia časopisu Kwartalnik historii kultury materialnej*. Slovenský národopis III, Bratislava 1955, 416.

Obr. 26. Hlava žakarovského železného obraciaka: hore pripravená na odhadzovanie hlíny na ľavú stranu; dolu pripravená na odhadzovanie hlíny na pravú stranu: 1 — hriadzel, 2 — ručky, 3 — prevorka, 4 ab — plast, 5 — blacha, 6 ab — lemeše, 7 — hlava

považovali za pluchy niektoré bezkolesné oracie nástroje v zemiach severozápadnej Európy, najmä v Belgicku⁴⁵ a Anglicku.⁴⁶ Okrem týchto bežnejších odchýlok od normálneho pluhu je množstvo ojedinelých nálezov so zriedkavejšími pluhovými nepravidelnosťami, akými sú napr. pluh bez čeriesla (slo-

⁴⁵ H. Chevalier, *Les anciennes charrues d'Europe. Mémoires et compte rendu des travaux de la société de ingéniers civils de France*. Bulletin de Janvier 1912.

⁴⁶ A. Steensberg, *North West European Plough — Types of Prehistoric Times and the Middle Ages*. Acta archeologica VII, Köbenhavn 1936, 13.

venský dvojitý pluh zo Žakaroviec, nálezy z Dánska, Talianska a severného Nemecka⁴⁷) alebo pluh s jedným držadlom (napr. z Belgicka) a pod.

Starší slovanskí autori došli k uvedeným mylným formuláciám preto, že zastávali príliš typologické kritériá a že sa opierali predovšetkým o dostupný a zverejnený materiál slovanský, najmä z Čiech, Poľska a z balkánskych zemí, kým z ostatných zemí slovanských materiál nepoznali. Uvedené nejasnosti pri stanovovaní hranice medzi radlom a pluhom sa budú vyskytovať dovedy, kým sa nebude klásť hlavný dôraz na rozdiel vo funkcii, ktorú radlo a pluh vykonávajú. Zásadne za radlo treba považovať nástroj, ktorý zem iba rozrýva, a za pluh nástroj, ktorý vyoranú zem aj prevracia. Len v takomto zmysle možno potom hovoriť o pluhu ako o asymetrickom oracom nástroji (čo do výsledkov práce — pomocou dosky odhadzuje a prevracia hlinu na jednu stranu, pričom lemeš môže byť aj symetrický) a o radle ako o nástroji symetrickom. Pri takomto ponímaní základného rozdielu medzi radlom a pluhom bude nám aj otázka zaradenia slovenského obraciaka alebo žakarovského dvojitého pluhu úplne jasná.

Na základe podaného slovenského materiálu, ako aj niekoľkých etnografických porovnaní možno zhrnúť predbežné vývody v stručnom závere. V dôsledku spomaleného vývoja poľnohospodárskej výroby v období kapitalizmu na Slovensku zachovali sa v dedinách horských oblastí Spiša, Šariša a Gemera nerozvinuté poľnohospodárske techniky a zaostalé obrábacie nástroje, z ktorých sú z hľadiska etnografického štúdia najzaujímavejšie radlá a drevené pluhy obraciaky. Zistené radlá treba pokladať za kultúrny prejav slovanský. Drevené obraciaky nesú na sebe typologickú podobnosť s obraciakmi sedmohradskými a nemeckými, no vzhľadom na ich slovenskú nomenklatúru, na ich rozšírenie aj v takých horských oblastiach Slovenska, ktoré nezasiahla nemecká kolonizácia, ako aj na výskyt podobných pluhov v negermánskych krajinách ostatnej Európy, v ktorých sa nemecký vplyv nedá predpokladať, treba slovenským obraciakom priznávať predovšetkým pôvod domáci a nepreceňovať vplyvy cudzej kultúry, ktoré sa, pravda, na druhej strane nijako nevyučujú. Existencia slovenského obraciaka so symetrickým lemešom si vyžaduje revíziu doterajšieho diferencovania medzi radlom a pluhom, aj keby sa staršie diferencovanie slovanských autorov zakladalo iba na materiáli slovanskom, prípadne na oracích nástrojoch zo slovanských zemí. K ustálovaniu hranice medzi radlom a pluhom treba pristupovať z hľadiska rozdielu vo výsledkoch práce, čiže určovať druh nástroja podľa toho, či zem iba rozrýva, alebo ju aj prevracia. Pritom treba brať do úvahy aj základné typologické znaky, no pri ich rozbere nejsť do krajností, ktoré v každom prípade vedú k mylným formalistickým záverom.

⁴⁷ P. Leser, c. d., 13

Ян Подолак

Резюме

В 1954 году Институт этнографии при Словацкой Академии Наук в Братиславе закончил комплексное исследование народной культуры и быта в восточно-словацкой шахтерско-крестьянской деревне Жакаровце в крае Кошице. Во время данного исследования автор предлагаемой статьи работал над темой „Сельское хозяйство и пастушество“. Им был собран ценный материал, касающийся техники обрабатывания земли и сельскохозяйственных орудий, сохранивших здесь исключительно древние формы. После коллективных исследований в Жакаровцах автор исследовал следующие области: районы Гелница, Пряшев, Сабинов, Левоча, Кежмарок, Стара Любовня, Ревуца, Гнуштя, Брезно. В упоминаемых районах были исследованы лишь гористые края, входящие в пастушеско-крестьянскую область средне-восточной Словакии, отличающуюся своим промышленно-крестьянским характером. Единоличное хозяйство в исследованных областях до последнего времени было очень отсталым. Причиной его отсталости был полufeодальный строй бывшей Венгрии, не создавший условий для развития единоличного хозяйства. Полufeодальный характер носят и сельскохозяйственные орудия, которыми пользовались словацкие крестьяне, не имевшие средств для усовершенствования техники обрабатывания земли. Следующей причиной отставания в развитии сельскохозяйственного производства был неурожайный край. Ввиду того крестьянский народ вынужден был искать хлеба в других отраслях производства. Таким образом сельское хозяйство превратилось во второстепенное занятие, которым занимались в большей или меньшей мере лишь женщины, дети и старики. Техника сельского хозяйства в значительной мере усовершенствовалась в период первой Чехословацкой республики. Несмотря на то, в многих местах до сих пор сохранились орудия производства и техника обрабатывания, дающие возможность полевых исследований давно вымерших форм хозяйства в этом краю.

Самым древним пахотным орудием, отмеченным в этом краю, является деревянная соха (табл. 1—5). Она была типичным пахотным орудием в гористых областях в эпоху феодализма, но в многих местах она сохранилась даже до первой мировой войны и позже. Словацкая соха типологически относится к восточнославянским сохам польской и малороссийской. В начале XX в. деревянные сохи стали употребляться для опашки картофеля, причем они употреблялись или в первоначальном виде, или конструктивно приспособленные для нужд новой работы (табл. 6—8). В период с начала XIX в. по 20 годы нашего века общепринятым пахотным орудием на исследуемой территории был деревянный плуг с симметрическим лемехом и с отделимым отвалом (табл. 9—14). Редко он употребляется и ныне, но уже немного усовершенствованный (отдельные части из железа). Все приведенные выше пахотные орудия употреблялись за последних 100 лет лишь в комбинации с деревянными плуговыми колесами (табл. 15—21). Остальные употребляемые орудия являются продуктами кузнечного или фабричного производства. Более совершенными, железными орудиями пользовались сперва лишь помещики. Изношенные орудия помещиков скупали кузнецы, которые пользовались ими как образцами при своем производстве орудий для крестьян. На дальнейшем этапе крестьяне покупали железные орудия фабричной продукции или у торговцев, продающих их на годичных ярмарках, или прямо на заводах.

Словацкий деревянный плуг с симметрическим лемехом и деревянным отвалом (obrasák — переворачивающий) представляет собой значительный уклон от нормального одностороннего плуга. После хорватского переворачивающего плуга (premetnjak), это второй случай более широкого употребления данного типа плугов на славянской территории. Ввиду того, что старая славянская этнографическая литература (Нидерле, Зеленин, Мосиньски) плугом считала лишь пахотное сродие с асимметрическим лемехом, с односторонним отвалом, с сошником и с плуговыми колесами, старое определение плуга надо будет исправить и дополнить. Новые исследования показывают, что плугом следует считать, например, и пахотные орудия без сошника и с симметрическим лемехом. Наконец, существенной чертой плуга нельзя считать также плуговые колеса, появление которых связано лишь с усовершенствованием орудий. Колеса были введены в стремлении устранить конструктивные недостатки плуга, которые нельзя было исправить. Выше упомянутые славянские этнографы (как и некоторые молодые польские исследователи) пришли к ошибочным формулировкам проблемы или потому, что они исходили из крайне типологических критериев, или потому, что они опирались на старый, неполный славянский материал (главным образом из Чехии, Польши, Украины и Болгарии), причем материал из остальных славянских стран (Словакия, Россия, Хорватия) им не был известен. С этим связаны и неясности в вопросе разграничения сохи и плуга. Расхождения в мнениях по этому вопросу (иногда очень принципиальные) можно устранить лишь тогда, если обратить внимание на разницу в функциях, выполняемых сохой и плугом. Под сохой автор подразумевает орудие, которое землю лишь разрывает, в то время как плугом автор считает орудие, которое вспаханную землю переворачивает. Лишь в этом смысле можно говорить о сохе как о пахотном орудии принципиально симметрическом и о плуге как об орудии принципиально асимметрическом (что касается результатов работы!), несмотря на то, что иногда лемех плуга бывает симметрическим. Такой однозначный критерий при принципиальной дифференциации между сохой и плугом ни как не исключает возможности учитывать и типологические знаки, но при этом не следует впадать в крайности, ведущие как правило к ошибочным формалистическим выводам.

EIN BEITRAG ZUM STUDIUM DER PFLÜGE IN DER SLOWAKEI

Ján Podolák

Zusammenfassung

Das Ethnographische Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften in Bratislava beendete im Jahre 1954 die komplexe Erforschung der Volkskultur und der Lebensweise des ostslowakischen Bergarbeiter-Bauerndorfes Žakarovce in der Umgebung von Košice (Kaschau). Im Rahmen dieser Forschung untersuchte der Verfasser die Themen Landwirtschaft und Hirtenwesen, wobei wertvolles Material besonders auf dem Gebiet der landwirtschaftlichen Arbeitsgeräte und Bodenbearbeitungstechnik gesammelt wurde, das hier in bemerkenswerten alten Formen erhalten geblieben ist. Nach Beendigung dieser kollektiven Forschungen überprüfte der Autor weitere Nachbargebiete, und das die Bezirke: Gelnica, Prešov, Sabinov, Levoča, Kežmarok, Stará Lubovňa, Rožňava, Revúca, Hnúšťa und Brezno. In den angeführten Bezirken wurden nur die Waldgebiete untersucht, die hier insgesamt durch ihren besonderen Charakter in der Mittel- und Ostslowakei ein Hirten- Bauerngebiet darstellen.

Die individuelle landwirtschaftliche Produktion war in den erforschten Gebieten bis vor kurzem sehr veraltet. Der Grund für diese Rückständigkeit war das halbfeudale System im gewesenen Ungarn, wo es keine Bedingungen für die Entfaltung der individuellen landwirtschaftlichen Produktion gab. Der halbfeudale Charakter erscheint auch in den landwirtschaftlichen Arbeitsgeräten des slowakischen Bauernvolkes, das zur Vervollkommnung der Bearbeitungstechnik keine genügende Mittel hatte. Ein weiterer Grund für diese Rückständigkeit in der Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktion war die Unfruchtbarkeit der Gegend, dessen Folge es war, dass das Bauernvolk gezwungen wurde, in anderen Produktionszweigen seinen Lebensunterhalt zu suchen. Die Bodenbearbeitung wurde allmählich zur Nebenbeschäftigung, der sich mehr oder weniger nur mehr Frauen, Greise und Kinder widmeten. Zu einer bedeutenden technischen Vervollkommnung kam es während der ersten Republik. Trotzdem blieben an manchen Orten bis heute Arbeitsgeräte und eine Arbeitstechnik erhalten, die eine seltene Möglichkeit der Erforschung längst entschwundener Wirtschaftsformen in diesem Lande bieten.

Als dass in der Entwicklung älteste Arbeitsgerät wurde in dieser Gegend der Holzarl (Abb. 1—5) festgestellt. In den Waldgegenden der Slowakei war der Arl ein charakteristisches Pfluggerät, das während dem ganzen Feudalismus gebraucht, ja diesen noch überdauert hatte und an einigen Orten sogar bis zum ersten Weltkrieg und noch später in Gebrauch geblieben ist. Der Typ des slowakischen Arls gehört zu den slawischen, ukrainischen, polnischen und kleinrussischen Arls. Am Anfang des 20. Jh. begann man, zum Pflügen von Kartoffeln Holzarle zu gebrauchen, wobei diese entweder in ihrer ursprünglichen Form, oder aber konstruktiv den Anforderungen der neuen Arbeit angepasst wurden (Abb. 6—8). Seit dem Beginn des 19. Jh. bis in die zwanziger Jahre unseres Jahrhunderts war am erforschten Gebiet als allgemein verbreitetes Pfluggerät der Holzpflug mit einer symmetrischen Schar und einem Streichbrett gebraucht (Abb. 9—14). Mancherorts wird er bis heute gebraucht, u. zw. um einige Eisenbestandteile vervollständigt. Sämtliche angeführte Pfluggeräte wurden in den letzten hundert Jahren nur in Zusammenstellung mit Holzpflugrädern gebraucht (Abb. 15—21). Alle übrigen üblichen Pfluggeräte werden in Schmiedewerkstätten oder Fabriken hergestellt. Ursprünglich wurde mit besseren Eisengeräten nur an Grossgrundbesitzen gearbeitet; in abgenutztem Zustande wurden sie von Schmieden abgekauft und als Muster für die eigene Erzeugung für Dorfbauern benützt. Im weiteren Stadium kauften schon die Bauern selbst Eisengeräte fabrikmässiger Herstellung entweder von Kaufleuten, die sie auf den Jahrmarkt brachten, oder aber direkt in den Produktionszentren.

Der slowakische Holzpflug mit einer symmetrischen Schar und einem Streichbrett stellt eine bedeutende Abweichung vom normalen einseitigen Pflug dar. Neben dem kroatischen Kehrpflug ist dies der erste grössere Fund auf slowakischem Gebiet. Nachdem die ältere slawische ethnographische Literatur (Niederle, Zelenin, Moszyński) für einen Pflug nur Pfluggeräte mit einer assymetrischen Schar und einem einseitigen Brett, mit Pflugmesser und Pflugrädern hielt, ist es notwendig, die alten Pflugdefinitionen zu verbessern und zu ergänzen. Die neuere Forschung hat gezeigt, dass z. B. auch Pfluggeräte ohne Scharmesser und mit einer symmetrischen Schar als Pflüge zu betrachten sind, weiter sollen als Grundzeichen eines Pfluges nicht der Pflugkarren betrachtet werden, dessen Existenz bloss mit der Vervollkommnung des Gerätes zusammenhängt. Erst im Bestreben, Konstruktionsmängel des Pfluges zu beseitigen, die anders nicht beseitigt werden konnten, begann man Räder zu gebrauchen. Die angeführten älteren slawischen Ethnographen (und einige jüngere polnische Forscher) kamen zu falschen Ergebnissen bei der Formulierung des Problems, und das entweder, weil sie sich auf ein altes, unvollkommenes slawisches Material (besonders aus Böhmen, Polen, der Ukraine und Bulgarien) stützten, oder weil sie ihre Betrachtungen von extrem typologischen Kriterien ausgehend getan haben, während sie aus den übrigen slawischen Ländern (aus der Slowakei, Russland, Kroatien) kein Material kannten. Damit stehen auch Unklarheiten bei der Festsetzung von

Grenzen zwischen Arl und Pflug in Zusammenhang. Die Unterschiedlichkeit in den Ansichten über diese Frage (oft ziemlich prinzipiell) wird solange aufrecht bleiben, solange das Hauptgewicht nicht auf den Unterschied in der Funktion des Arls und des Pflugs gelegt werden wird. Der Verfasser betrachtet grundsätzlich als Arl ein Gerät, das den Boden nur aufwühlt, hingegen versteht er unter Pflug ein Gerät, das den gepflügten Boden noch wendet. Nur in diesem Sinne kann von dem Arl als von einem Pfluggerät, das grundsätzlich symmetrisch ist, und über den Pflug als von einem grundsätzlich assymetrischen Gerät (betreffs der Arbeitsergebnisse) gesprochen werden, auch wenn das Pflugscharmesser symmetrisch sein sollte. Durch dieses einseitige Kriterium bei der grundsätzlichen Unterscheidung von Arl und Pflug wird jedoch keinesfalls die Möglichkeit ausgeschlossen, auch typologische Merkmale ins Auge zu fassen, nur soll bei der Analyse kein Extrem berührt werden, da dies gewöhnlich zu irrtümlichen formalistischen Schlussfolgerungen führt.

ERLÄUTERUNGEN ZUR ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Holzarl zum Pflügen aus dem Dorf Žakarovce (Bezirk Gelnica)
- Abb. 2. Holzarl aus dem Dorf Tichý Potok (Bez. Sabinov) — zum Pflügen wurde er nur bis zum Jahre 1930 gebraucht, heute wird er nur mehr als Kartoffelhäufel benutzt
- Abb. 3. Arl aus dem Dorf Nižné Repáše (Bez. Levoča) — bis heute zum flachen Pflügen benutzt
- Abb. 4. Arl aus dem Dorf Bijacovce (Bez. Levoča)
- Abb. 5. a) kleinrussischer Arl (Nach Zelenin); b) polnischer Arl (Nach Obrebski); c) ostslowakischer Arl
- Abb. 6. Aelterer Typ eines Kartoffelhäufelpflugs aus dem Ort Žakarovce
- Abb. 7. Neuere Häufelpflugtypen aus Žakarovce
- Abb. 8. Häufelpflug aus Čierna Lehota (Bez. Rožňava)
- Abb. 9. Kehrpflug aus Čierna Lehota
- Abb. 10. Kehrpflug aus Čierna Lehota
- Abb. 11. Kehrpflug aus Rejdová (Bez. Rožňava)
- Abb. 12. Kehrpflug aus Gočovo (Bez. Rožňava)
- Abb. 13. Kehrpflug aus Brdárka (Bez. Rožňava)
- Abb. 14. Kehrpflug mit ungenügend entwickeltem Streichbrett aus Tichý Potok
- Abb. 15. Holzpflugkarren aus Žakarovce
- Abb. 16. Bestandteile des Pflugkarrens
- Abb. 17. Formen der Befestigung des Pfluges mit dem Karren; oben mit Hilfe eiserner Bänder (Žakarovce), unten mit Hilfe von Weidegeflecht (Gemer)
- Abb. 18. Konstruktion der Anspannvorrichtung an Holzpflugkarren in Žakarovce
- Abb. 19. Rädertypen aus Rejdová
- Abb. 20. Pflugeräder aus Gočovo
- Abb. 21. Neuere Rädertypen aus Markuška und Čierna Lehota
- Abb. 22. Typen von Anspannvorrichtungen für Pflug und Egge aus Rejdová
- Abb. 23. Doppelpflug in einer Schmiede hergestellt in Žakarovce
- Abb. 24. Eiserner Kehrpflug in einer Schmiede in Čierna Lehota hergestellt
- Abb. 25. Fabriksmässig hergestellter Kehrpflug aus Žakarovce
- Abb. 26. Bestandteile eines eisernen Kehrpflugs aus Žakarovce mit örtlicher Benennung der einzelnen Teile

Ján Podolák

Summary

The Ethnographic Institute of the Slovak Academy of Sciences at Bratislava accomplished in 1954 a complex investigation of popular culture and way of life at Žakarovce, a village in East Slovakia, whose inhabitants are miners and peasants. During this investigation the author examined agriculture and herdsman'ship; he collected valuable material particularly in the field of aratory instruments and working technic that preserved here very important old forms. After accomplishing these collective investigations, the author examined further regions, as Gelnica, Prešov, Sabinov, Levoča, Kežmarok, Stará Lubovňa, Rožňava, Revúca, Hnúšťa and Brezno. In those regions only the forest countries were investigated that represent a herdsman's — peasant country of Slovakia, typical for its mining and peasant character.

In the researched regions individual agricultural production was since old times very backward. The reason for this backwardness was the semi-feudal system in former Hungary, where there were no conditions for the development of individual agricultural production. The semi-feudal character is visible also on the farming utensils used by Slovak peasants that had no means for the improvement of working technics. There was a further reason for that backwardness of the development of agricultural production: the barrenness of the soil that forced the peasants to seek for another subsistence. Tillage grew a secondary occupation: only women, children and old people were occupied by it. The period of the first Republic brought an important technical improvement in agricultural production. Yet, in spite of this, in some places there were preserved up to now, tools and working technics that offer scarce possibilities of researching forms of tillage in this country vanished long since.

As the oldest farming utensil in development, the wooden coulter, called „radlo“ was stated in this country (see ill. No. 15). In the forest countries of Slovakia this radlo was a characteristic aratory instrument for the period of feudalism, at which in some places it stayed preserved until the First World War and later. The type of the Slovak radlo belongs to the East Slovak, Ukrainian, Polish wooden coulters. At the beginning of the 20th century, the wooden coulters came into use for moulding up potatoes; they were used or in their primary form, or fitted to the needs of their new work (ill. No. 648). In the period from the beginning of the 19th century to the twenties of our century, a generally used aratory instrument in the investigated territory was the wooden plough with a symmetric share and reversible disk (ill. No. 9—14). Very seldom it is used up to present times, improved of course, by some iron ingredients. All mentioned aratory instruments were used in the period of the last hundred years but in combination with wooden plough-wheels (ill. No. 15—21). The other used aratory utensils were made in forges or manufactures. Originally there were improved iron tools only at real estates, from where they were purchased by smiths who used them as models at their production of tools for village peasants. In a further stage, the peasants bought manufactured iron tools or from retailers that brought them to the fair, or they bought them directly in production-centres.

The Slovak wooden plough with symmetric share and a wooden reversible disk shows a remarkable difference from the normal asymmetric plough. Besides the Croat throw-over plough it is the second significant discovery on Slovak territory. As the older Slav ethnographers (Niederle, Zelenin, Moszyński) considered as ploughs only aratory utensils with an asymmetric share, with a one-sided reversible disk, a coulter and wheels, it is necessary to improve and complete the old definitions of the ploughs. Newer investigations show that f. i. aratory instruments without a coulter and with a symmetric share are ploughs, too. At last plough

wheels whose existence is connected with the improvement of these utensils cannot be considered for fundamental attributes of the plough. Wheels came into use in an effort of removing defects in the construction of ploughs that could not be improved otherwise. The above mentioned Slav ethnographers (and some younger Polish investigators) came to erroneous formulations of the problem, because they proceeded from extremely typological criteria or, because they relied but on older, uncomplete Slav material (mainly from Bohemia, Poland, Ukrainia and Bulgaria), while they did not know any material from the other Slav countries (Slovakia, Russia, Croatia). With that are connected also obscurities at the settling of a boundary between the Slav coulter (radlo) and the plough. The disagreement in this question will exist up to that time, when the main importance will be attached to the difference in the function of this radlo and the plough. The author considers in principle for the radlo an instrument only cutting the soil, while the plough is an instrument that turns the soil over. Only in this sense it can be spoken about a radlo as an aratory instrument that is in principle symmetric and a plough as an instrument principally asymmetric (as to the results of the work!), also if the ploughshare were symmetric. This unanimous criterion with a fundamental discernment between radlo and plough does not exclude in any manner the possibility of considering the typological signs, it is only important not to go too far in their analysis as it mostly leads to erroneous formalistic conclusions.